

Željko Karaula

Vanjski suradnik Zavoda HAZU u Bjelovaru

PRILOZI POZNAVANJU POLITIKE VODSTVA
CK SK HRVATSKE I HRVATSKE INTELIGENCIJE
PREMA PITANJU PRIZNAVANJA MUSLIMANSKE NACIJE
I NJEN STAV PREMA BOSNI I HERCEGOVINI (1967.–1972.)

Apstrakt: Cilj ovoga rada je da se na temelju arhivske građe koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu (fondovi CK SKH i Matice hrvatske) te brojne literature i memoara sudionika toga razdoblja djelomično rasvijetle složeni nacionalni odnosi u socijalističkoj Jugoslaviji te pogled vodstva CK SKH i hrvatske inteligencije unutar Matice hrvatske, ali i izvan nje, tijekom 1960-ih i početkom 1970-ih godina 20. stoljeća prema priznavanju nove muslimanske nacije u Bosni i Hercegovini te položaju same Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, CK SKH, hrvatska inteligencija, Matica hrvatska, Muslimani, priznavanje nacije.

Abstract: The aim of this paper is to based on archival materials kept in the Croatian State Archives (materials of the Central Committee of the League of Communists of Croatia (CK SKH) and Matica hrvatska) and extensive literature and memoirs of participants of the given period, partially explain complex national relations in socialist Yugoslavia, as well as the standpoint of leadership of CK SKH and Croatian intelligentsia, within and outside of Matica hrvatska, in the 1960s and early 1970s of the 20th century in relation to the formation of a new Muslim nation in Bosnia and Herzegovina and the position of Bosnia and Herzegovina in Yugoslavia.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, CK SKH, Croatian intelligentsia, Matica hrvatska, Muslims, nation recognition.*

“Možda zbog neravnog hoda kroz istoriju, zbog stalnih nesreća, zbog istorijske kobi. Nikad Bosna nije imala sreću da je moćni susjedi ostave na miru. Od dalekih bogumila, koji predstavljaju pravo, neortodokсно lice Bosne, ove ljude su proklinjali, palili, uništavali pape, carevi, kraljevi, a preživjeli su se uvijek vraćali svome prkosu. Turska okupacija je jednima oduzela vjeru, a svima slobodu. Ali i oni koji su prešli u tuđu vjeru, ostali su samo Bosanci, čudan soj ljudi koji se nije miješao s okupatorom, ali nije više bio što su njegova druga braća, mada su im isti običaji, način života, jezik, ljubav prema zavičaju. Tako ostaju sami. Mislim da nikad nijedna grupa ljudi u istoriji nije ostala usamljenija nego što su bosanski Muslimani. (...) Nisu prišli tuđinu, a odvojili su se od svojih. Kuda je mogao da vodi njihov istorijski put? Nikud. To je tragični bezizlaz.”

(Meša Selimović, 1967)

Tijekom 1960-ih godina 20. stoljeća počeo je proces priznanja muslimanskog nacionalnog identiteta u komunističkoj Jugoslaviji odnosno u njenoj središnjoj republici Bosni i Hercegovini. Toga zadatka su se uhvatili intelektualci koji su, kako tvrdi Kamberović, bili “zapravo na partijskom zadatku”. Mogli bismo reći da to nije bio proces stvaranja nove nacije nego da je to bilo konačno priznanje faktičnog stanja.¹ Međutim, da bismo došli do cjelovitog odgovora koji su to čimbenici doveli baš tada, dakle sredinom 1960-ih godina, do odluke da vrh Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) i tadašnji vrhovni arbitar Josip Broz Tito krenu u taj projekt, moramo uzeti u obzir tadašnje političke prilike koje su vladale u jugoslavenskoj federaciji. Naime, bilo je to razdoblje kada je jugoslavensko socijalističko društvo “grčevito tražilo formulu daljnjeg razvoja”².

¹ Husnija Kamberović, “Josip Broz Tito i nacionalni identitet Muslimana u Bosni i Hercegovini – dva viđenja”, u: *Tito – viđenja i tumačenja. Zbornik radova*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2011, 274. Ovdje vidi kakav je bio stav komunističkih političkih elita prema “muslimanskom pitanju” tijekom NOP-a te do sredine 1960-ih godina.

² Ivo Goldstein, “Jugoslavija u šezdesetim godinama 20. stoljeća – dileme i rješenja (s posebnim obzirom na Hrvatsku)”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*,

Sukob između “konzervativno-birokratskih” snaga koje su inzistirale na centralizmu i “jačanju Jugoslavije” (pretežno u Srbiji i istočnim djelovima zemlje) i “socijalističkih reformatora” koji su tražili jačanje republičkih suverenosti, decentralizaciju države i “humanizaciju samoupravnog socijalizma” (pretežno u sjeverozapadnim republikama Hrvatskoj i Sloveniji) bio je od stvaranja jugoslavenske države konstantan i trajan.

Donošenje novog jugoslavenskog Ustava 1963., privredna reforma 1965., pad Aleksandra Rankovića 1966., dotadašnjeg svemoćnog šefa Uprave za državnu bezbednost / sigurnost (UDBE),³ a time i pad rješenja koja su izlaz vidjela u jačoj centralizaciji države, otvarali su put jugoslavenskim reformatorima kojima se Tito privremeno priklonio i dalje pažljivo balansirajući između dviju struja, a koji su nudili i tražili stabilizaciju države na tim reformatorskim temeljima. Sve je to išlo ukorak sa pojačanom intenzifikacijom odnosa sa Zapadom i otvaranjem granica koje je potaknuo postepeni proces liberalizacije prodiranjem u medije i javnost zapadnih obrazaca ponašanja, kulturni polet u zemlji koji je otvorio prostore za nove ideje i nove orijentacije. Tako je npr. u studenom 1962. singl Beatlesa “Love Me Do” na jugoslavenskom radiju emitiran samo mjesec dana nakon premijere u Londonu. U Zagrebu se 1964. pojavljuje mjesečnik *Izbor* u izdanju Novinskog poduzeća *Vjesnik* koji sustavno donosi prijevode iz inozemnih listova, 80–90% sa Zapada.⁴ Prema riječima uglednog hrvatskog znanstvenika Ivana Supeka (1915.–2007.): “Osjetili smo se slobodni kao nikad prije (...) nestajala su iza leđa publicista, umjetnika i znanstvenika strašila cenzora.” Supek piše da je u tom razdoblju od 1966. do 1971. zabilježen najintenzivniji kulturni život u povijesti Jugoslavije.⁵ Upravo u takvoj društvenoj atmosferi značajnih političkih i kulturnih promjena kroz koje prolazi jugoslavensko društvo i kada se počinju postavljati dotad zabranjena pitanja, proces liberalizacije zahvatio je i Bosnu i Hercegovinu, u kojoj se tada otvara nacionalno pitanje, posebno s fokusiranjem na priznavanje muslimanske nacije.⁶

Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, 39; Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991.*, Školska knjiga, Zagreb, 2006, 379–412.

³ O Rankovićevom padu detaljno u: Svetko Kovač, Bojan Dimitrijević, Irena Popović, *Slučaj Ranković iz arhiva KOS-a*, Despot infinitus, Zagreb, 2016.

⁴ Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918.–2008.*, EPH Liber, Zagreb, 2008, 516–519; Husnija Kamberović, “Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta”, 62.

⁵ Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918.–2008.*, 508.

⁶ Detaljnije o tome u: Husnija Kamberović, “Stav političke elite o nacionalnom identitetu Muslimana u Bosni i Hercegovini sredinom 1960-ih godina”, *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, br. 38, 165–191.

Svi ti procesi koincidirali su i poklopili se sa novom fazom u razvoju socijalističke Jugoslavije, koju je inaugurirao sam komunistički vrh, odnosno Josip Broz Tito. Da bi uspostavio ravnotežu i simetriju između Hrvatske i Srbije, kao dvije najjače jugoslavenske republike, Tito je u okvirima svoje jugoslavenske unutrašnje politike sredinom 60-ih godina počeo forsirati “jačanje jugoslavenske političke periferije”, odnosno jačanje suverenosti i autonomnosti Bosne i Hercegovine, Makedonije, Kosova, Vojvodine, pa i Crne Gore. Prema Bilandžiću, ta tendencija u Titovoj politici bila je trajna, traženo je od bosanskohercegovačkog rukovodstva da se u rješavanju jugoslavenskih problema (nacionalnih, gospodarskih, odnosa prema saveznom centru i dr.) postavi što samostalnije i suvernije, postajući, kako je tada spomenuo vođa hrvatske partije Vladimir Bakarić (1912.–1983.) “tampon između Srbije i Hrvatske”.⁷ Taj putokaz sa vrha mlado bosanskohercegovačko rukovodstvo (posebno nakon dolaska Branka Mikulića i Hamdije Pozderca) počelo je vjerno slijediti, vidjevši na taj način i u tom putu jedini izlaz opstanku Bosne i Hercegovine kao ravnopravne federalne jedinice u Jugoslaviji. Da bi se takvo snaženje Bosne i Hercegovine moglo izvesti, trebalo je prije toga napraviti nekoliko političkih pretpostavki ili strategija. Emancipacija od saveznog vrha i jačanje suverenosti Bosne i Hercegovine, prema Bilandžiću, trebalo je izvesti u tri aspekta: proglašenjem Muslimana nacijom, smanjivanjem represije nad bosanskohercegovačkim Hrvatima i obuzdavanjem centralističkih i velikosrpskih snaga u BiH.⁸ Tom politikom Tito je Bosni i Hercegovini kao središnjoj jugoslavenskoj republici dao važnu, možda ključnu ulogu u svojoj viziji reformirane Jugoslavije.

Bilandžić u svojim memoarima tvrdi da mu je Esad Cerić, tada predsjednik Socijalističkog saveza radnog naroda BiH (SSRNBIH), početkom 1970. godine govorio da se sada vodi prava bitka za državnost BiH te da mu je Tito rekao “da odbijemo pretenzije i Beograda i Zagreba na BiH i da se što više osamostaljujemo”. U isto vrijeme slično mu je govorio i makedonski prvak Kiro Gligorov (1917.–2012.), i to da će uskoro Bosna i Hercegovina po stanovništvu postati druga republika i preteći Hrvatsku te da se ona polako, “doduše grubo”, uzdiže na nivo državnog subjekta, “ali to ide”.⁹ Isto to rekao je Tito, prema Bilandžiću,

⁷ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999, 577.

⁸ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 577–578. Kamberović zastupa i tezu da su “komunisti u 1960-im godinama odlučili afirmirati bošnjački nacionalni identitet i iz još jednog razloga: kako bi postali, odnosno zadržali lidersku poziciju u toj zajednici. Naime, sve je bilo očittije kako Islamska vjerska zajednica sve više jača i počinje se doživljavati kao lider muslimana”, u: Husnija Kamberović, *Bošnjaci* 1968, 73.

⁹ Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945–2005.*, Prometej, Zagreb, 2006, 91–92.

rukovodstvu Bosne i Hercegovine 9. kolovoza 1970. prilikom posjete toj republici: “suprotstavite se i Beogradu i Zagrebu.”¹⁰ Jačanje Bosne i Hercegovine kao republike nastojalo se podupirati i na simboličnom nivou. Tako je prilikom Titove posjete Zenici u prosincu 1971. Tito obavio smotru vojne jedinice Teritorijalne obrane (TO), prvi puta u BiH. Titov šef kabineta Marko Vrhunec pitao je generala Brunu Vuletića kako je do toga došlo, a Vuletić mu je rekao da je rukovodstvo BiH na tome inzistiralo kao bi naglasilo “važnost TO za obranu republike”.¹¹ Taj proces afirmacije Bosne i Hercegovine kao republike, osim gore spomenutih strategija, uključivao je i strategiju jačanja gospodarske snage i ekonomske neovisnosti te republike. U savezним planovima prvih dvadeset godina (1945.–1965.) Bosni i Hercegovini je prvenstveno namijenjena uloga sirovinke i energetske baze na osnovi njenih privrednih bogatstava. Rukovodstvo BiH nastojalo je promijeniti tu strategiju na način da prošire i razviju i prerađivačku industriju, dobrim dijelom uz pomoć federalnih fondova Bosni i Hercegovini kao nerazvijenoj republici, ali i samodoprinosima vlastitih građana. Upravo tada počinje modernizacija Bosne i Hercegovine kada je ostvaren plan izgradnje 1.000 škola te 1.850 km asfaltnih cesta kojih nije dotada bilo, te su iz “kasaba izrastali lijepi gradovi, otvorena su i tri nova sveučilišta, osnovana je Akademija, izgrađena televizija itd”.¹²

Nakon procesa afirmacije nacionalnog muslimanskog identiteta, koji je proveden tijekom 1960-ih godina na 17. sjednici CK SKBIH održanoj u veljači 1968., Muslimani su priznati kao zaseban nacionalni identitet.¹³ Međutim, značajni otpori procesu priznanja muslimanske nacije dolazili su iz intelektualnih krugova Srbije. Samo nekoliko mjeseci poslije, na 14. sjednici CK SK Srbije (CK SKS) 29. svibnja 1968., ugledni povjesničar i sveučilišni profesor Jovan Marjanović (1921.–1981.), kojega je podupro ugledni književnik Dobrica Ćosić, izjavio je da je proglašavanje muslimanskog naroda besmislica “koja vodi povećanju nacionalnog trvenja i netrpeljivosti” te je tražio donošenje rezolucije kojom bi se

¹⁰ Isto, 95.

¹¹ Marko Vrhunec, *Šest godina s Titom (1967–1973). Pogled s vrha i izbliza*, Globus, Zagreb, 2001, 264.

¹² Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 578.

¹³ Husnija Kamberović, *Džemal Bijedić – politička biografija*, Muzej Hercegovine Mostar, Mostar, 2012, 155.

spriječilo da se kategorija Musliman u nacionalnom smislu pojavi na tiskanicama sljedećeg popisa stanovništva 1971. godine. Ta ideja nije dobila potporu u CK SKS, dapače, žestoko je kritizirana od strane vodećih srbijanskih partijaca poput Miloša Minića i Petra Stambolića, koji su osudili Marjanovića i Ćosića za nacionalistička skretanja. Književnik Dobrica Ćosić (koji se također oštro suprotstavio nacionalnoj politici SKJ u Srbiji i SFRJ po kojoj se republičke granice pretvaraju u državne, a Srbija je svedena na granice koje nisu “ni etničke, ni istorijske” i to vodi općoj destrukciji i ponovnom otvaranju “istočnog pitanja” i sukoba među nacijama) i Marjanović su radi tih i drugih, očito velikosrpskih stavova, isključeni iz članstva SKJ. I Ćosić i Marjanović su suprotstavljajući se tendencijama koje su vodile konfederalizaciji Jugoslavije i procesu decentralizacije u SKJ i SFRJ prihvatili neke elemente iz diskursa srpskog nacionalizma za koji je priznanje bosanskih Muslimana kao posebne nacije (ali i Makedonaca i Crnogoraca) bilo posve neprihvatljivo. Međutim, to nisu bili “izleti” pojedinaca, kako je u svojim sjećanjima pisao Ćosić. Iza njih su stajali i drugi srbijanski intelektualci koji su zastupali ista stajališta, poput poznatih filozofa i profesora Ljube Tadića, Veljka Koraća, Mihajla Markovića, Svetozara Stojanovića, Dragoljuba Mićunovića, Miladina Životića, ali koji se nisu usuđivali da s njima izađu u javnost.¹⁴ Da takve namjere prema Bosni i Hercegovini nisu bile samo inicijativa srbijanskih intelektualaca nego i nekih visokopozicioniranih rukovodilaca Srbije, pokazuje dobro obaviješteni Dušan Bilandžić u svom dnevniku. Krajem 1970., doznaje Bilandžić iz svojih povjerljivih izvora (preko Azre Šarac, supruge sekretara organizacije SKJ u JNA), da je Slobodan Penezić-Krcun (1918.–1964.) još 1963. kao predsjednik Izvršnog vijeća SR Srbije izradio pismeni prijedlog o priključenju BiH i Crne Gore Srbiji.¹⁵ Istovremeno Bilandžić prenosi tvrdnje iz beogradskih krugova da o Hamdiji Pozdercu kruže priče da sebe želi promovirati u lidera Muslimana u svim jugoslavenskim republikama i “da naslijedi Spahu”.¹⁶

Određeni otpori postojali su i kod nekih visokih funkcionara bosanskohercegovačkih Srba poput Mladena Oljače (1926.–1994.), književnika i revolucionara, jedno vrijeme člana CK SKBiH. Oljača je naknadno progovorio o tome krajem 1980-ih godina u srbijanskim medijima (beogradskoj *Dugi*) optužujući određeni “muslimansko naučno-politički lobi” koji je krajem 1960-ih radio na

¹⁴ Slavoljub Đukić, *Lovljenje vetra. Politička ispovest Dobrice Ćosića*, Samizdat B92, Beograd, 2001, 102–105; Dejan Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla*, Prometej, Zagreb, 2003, 186; Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi (1951–1968)*, Filip Višnjić, Beograd, 2000, 331.

¹⁵ Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza*, 96.

¹⁶ Isto.

nacionalnoj afirmaciji Muslimana, među kojima je spomenuo Hamdiju Pozderca, Džemala Bijedića, dr. Atifa Tanovića te dr. Atifa Purivatru. Oljača je želio potaknuti tezu da su na toj akciji uglavnom radili muslimanski komunistički intelektualci koji su imali skrivene težnje u poticanju muslimanskog nacionalizma, koji se kasnije prenio i u “privrednu sferu”, ali i u želji odnosno “priželjkivanju da ini drugi odu. (misli na Srbe i Hrvate u BiH, op. a.)”.¹⁷ Oljači je tada, krajem 1980-ih godina, odgovorio vodeći bosanskohercegovački političar, nedavni predsjednik Saveznog izvršnog vijeća (SIV) Branko Mikulić (1928.–1994.) u sarajevskom *Oslobođenju*. Mikulić je osporio Oljačinu tezu po kojoj su samo Muslimani bili protagonisti borbe za priznanje muslimanske nacije. Mikulić piše da se na tom radu “angažovao i veći broj komunista srpske i hrvatske nacionalnosti u BiH” ta da su oni jedno vrijeme i “prednjačili u tome”. Zanimljivo, Mikulić u svom članku opisuje jednu epizodu iz jeseni 1970. kada je u jednom razgovoru u CK BiH s Bijedićem, Dizdarevićem i Pozdercem spomenuo tu činjenicu o “prednjačenju” srpskih i hrvatskih kadrova o spomenutom pitanju, pri čemu mu je Pozderac odgovorio da kod komunističkih kadrova muslimanske nacionalnosti “ima strahovanja da ne budu krivo shvaćeni”, pri čemu je Mikulić napomenuo da ne smiju postojati takve bojazni kod muslimanskih rukovodilaca jer će se tako pružiti šansa muslimanskim nacionalistima da se oni predstavljaju kao pravi “tumači” i zastupnici nacionalnih interesa Muslimana, a “da za komuniste govore da su otpadnici”.¹⁸

Na 17. sjednici CK SKBiH u siječnju 1968. dr. Esad Ćimić istaknuo je preispitivanje teze po kojoj se u socijalizmu ne mogu stvarati nacije te naglasio “da ako se nacije ne mogu administrativnim putem stvarati, ne mogu se ni tim putem ni sprečavati”. U toj diskusiji javio se i Jovan (Joco) Marjanović, koji je s ciljem da uravnoteži pristup, spomenuo određene “aveti prošlosti” odnosno dvi-

¹⁷ Sol na živu ranu, *Danas*, 23. V. 1989, 21.

¹⁸ Sol na živu ranu, *Danas*, 23. V. 1989, 21–22. Zagrebački list “Danas” prenosi Mikulićevu reakciju koja je objavljena u sarajevskom “Oslobođenju” 14. svibnja 1989. godine. Nema sumnje da su Oljačine tvrdnje bile u funkciji tada narasle Miloševićeve politike kojom je želio slomiti i smijeniti republička rukovodstva u zapadnom dijelu zemlje. O političkoj ulozi Branka Mikulića za vrijeme komunističkog razdoblja nije napisana nijedna monografija niti je njegova uloga dovoljno historiografski vrednovana. Unutar hrvatskog korpusa u BiH postoje dvije oprečne opcije gledanja na Mikulićevo razdoblje u BiH. Od “čovjeka Titova povjerenja” i borca za ravnopravnost BiH u jugoslavenskoj federaciji do “renegata hrvatstva”, voditelja “antihrvatske politike u BiH” i “jugošovinista” koji je Hrvate otpremao na robiju. Vidi: Miro Lasić, *U sjenci Branka Mikulića* Sarajevo, HKD Napredak, 2015; *Tragom slučaja Alilović*, Hrvatska tiskara, Ljubuški – Zagreb, 1993. Rukopis doktorske disertacije Dženite Sarač-Rujanac, *Politička djelatnost Branka Mikulića od 1965. do 1988. godine*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2016.

je knjige u kojima se vide nacionalističke aspiracije u odnosu na Muslimane. S hrvatske strane naglasio je knjigu Većeslava Holjevca (1917.–1970.)¹⁹ *Hrvati izvan domovine*, a na srpskoj etnografsku publikaciju SANU *Narodi Jugoslavije*. Marjanović navodi da je kod Holjevca muslimansko (islamsko) stanovništvo BiH hrvatske nacionalnosti,²⁰ a u drugoj, srpske. Osim tih knjiga navedene su i neke brošure i časopisi u Hrvatskoj gdje prevladavaju iste tendencije, poput knjige Ivana Mužića *Razmatranja o povijesti Hrvata*, časopis *Crkva u svijetu* te *Iseljenički kalendar BiH*. U posljednjoj publikaciji R. Drljić, ravnatelj Franjevačkog samostana u Visokom, podržava stavove Dominika Mandića da su Muslimani i Crnogorci u prošlosti bili Hrvati.²¹ I emigrantska *Hrvatska revija* upozorila je na činjenicu da je Holjevčeva knjiga naljutila komunističke vlasti jer je Holjevac analizirajući statističke podatke napisao da “svaki četvrti Hrvat živi danas izvan granica domovine”, što je značilo da je i muslimane BiH svrstao u hrvatski etnos iseljeničva.²²

Da formiranje nove muslimanske nacije uoči popisa stanovništva 1971. godine na terenu nije išlo lako, svjedoči izjava Hasana Grabčanovića (tada člana CK SKBiH), jednog od istaknutijih socijalističkih političara. Njegova izjava jasno pokazuje to da se Partija uvođenjem imena Musliman – služila jakom agitacijom, ali i silom i prijetnjama prema onima koji su zastupali druga stajališta prema ovom pitanju. Tako Grabčanović kaže: “Mi, recimo držimo u jednom gradu predavanje u kojem muslimanskom narodu objašnjavamo da ne treba imati straha da se na popisu izjasne kao Muslimani, a odmah iza nas dolazi književnik Alija Nametak (1906.–1987.) da poništi sve što smo rekli, i objasni da Muslimani ne postoje već da su to Hrvati islamske vjeroispovijesti. Ali, mi smo bili vlast, pa ja zovem Nametka da mu najprije objasnim stvar, a onda mu malo priprijetim da ću objaviti sve što znam, a znam dosta o njegovom držanju u studentskim danima u Zagrebu prije Drugog svjetskog rata kada je bio uključen u aktualni

¹⁹ Većeslav Holjevac bio je istaknuti partizanski organizator ustanka na Kordunu 1941., zagrebački gradonačelnik 1952.–1962. Sukobio se s političkim vodstvom SKH zbog svoga podržavanja “Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika” (1967.), da bi 1969. bio isključen iz CK SKH.

²⁰ U poglavlju Holjevčeve knjige *Iseljavanje u Tursku* spominju se “Hrvati islamske vjeroispovijesti iz Bosne i Hercegovine”, u: Većeslav Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, Matica hrvatska, Zagreb, 1967, 257.

²¹ Hrvatski državni arhiv (HDA), fond 1220., Centralni komitet SKH, Bosna i Hercegovina, D-260. Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2012, 312–313.

²² Većeslav Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, 337; *Jubilarni zbornik Hrvatska revija 1951.–1975.*, München – Barcelona, 1976, 335.

politički trend u Hrvatskoj. Tu se on prepadne i obeća da više neće osporavati partijsku politiku glede Muslimana.”²³ Sličan slučaj se dogodio, ali sada na višoj razini, u slučaju dr. Esada Ćimića, poznatog sociologa religije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, koji se nacionalno izjašnjavao Hrvatom. Naime, Ćimić je početkom 1971. u intervjuu u okviru emisije “Mozaik” TV Sarajevo doveo u pitanje tadašnje napore Partije oko nacionaliziranja muslimana. Ćimić (1931.) je izjavio da su zapravo Muslimani koji se suočavaju sa nacionalnim modalitetom “enigma (...) da nisu ono što su htjeli biti, niti su ono što su drugi očekivali da će biti”. Proglasio je Muslimane “nacionalnim hibridom” koji je zakasnio da bude narod, a preurao da bi bili nacija. Poslije toga je Ćimić kažnjen “partijskom opomenom”, ali kada je početkom 1972. u zagrebačkom tjedniku *Oko* ponovio svoje stavove, izbačen je iz članstva Saveza komunista iako njegova profesionalna karijera tada nije zakočena, da bi 1975. iznenada bio izbačen sa Filozofskog fakulteta u Sarajevu zbog svoje knjige *Čovjek na raskršću* te “moralno-političke nepodobnosti”.²⁴ Ćimić je svoj slučaj detaljno opisao u knjizi *Politika kao sudbina* (1982.) u kojoj tvrdi da ga je Grabčanović, tada član CK BiH,²⁵ napao riječima da se: “Prodaje na drugim poligonima. Ti voliš da se pojavljuješ u Beogradu i Zagrebu. Tebi je Sarajevo tijesno!” Optužio ga je da je pisao u “nacionalističkom *Hrvatskom tjedniku*”, ali i objasnio da je on taj koji je Ćimića brisao sa mnogih znanstvenih skupova “jer se nikada ne zna što ćeš ti reći, što ćeš nam prirediti, kakav ćeš konflikt izazvati (...).”²⁶ Da je Ćimić ozbiljno razmišljao da svoje sta-

²³ Dženita Sarač-Rujanac, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2012, 65.

²⁴ Zanimljivo je da je Ćimić poslije otkaza uz potporu Miroslava Krležu te tada sekretara za kulturu u SKH Ivice Račana dobio njihovu privolu da se primi na Sveučilište u Zadru (Filozofski fakultet). O tome detaljno, o svom slučaju i razgovoru s Krležom, vidi detaljno u knjizi Esad Ćimić, *Politika kao sudbina*, Zagreb, 1982. Godine 1982. Ćimić odlazi u Beograd na tamošnji Filozofski fakultet, gdje radi do 1992. U već spomenutom broju sarajevskih *Dana* Ćimić je ovako objasnio svoj položaj u Beogradu: “Oni (mislili na srbijansku inteligenciju, op. a.) muslimane percipiraju kao osobe koje imaju uvijek rezervnu naciju, koji ne znaju jesu li pošli ili došli. A ja im odgovaram da to nije stvarno i nikako etičke naravi, nego egzistencijalne. Kroz povijest su muslimani imali vrludanja, ne iz razloga što su moralno suviše nedosljednji, nego, naprotiv, što su jedino tako biološki opstali – išli su jačem, a ne dražem.”

²⁵ Prema utjecajnom bošnjačkom povjesničaru Enveru Redžiću, Hasan Grabčanović “je, kao visoki oficir Udbe, raspoređen na rad u Republičkoj skupštini, odnosno u Centralni komitet SKBiH na funkciju zamjenika sekretara CK; boljševičkom metodom intervenirao je u tokove kulturno-političkog života, pa i u vezi sa afirmacijom nacionalnog identiteta Muslimana pod velikim M. Zapamćen je kao hladnokrvni glavosječa kritičara partijske linije.” <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/199/intervju.shtml> (17. V. 2016.)

²⁶ Anatomija sarajevskog nemorala, *Nova hrvatska*, br. 7, 1983, 13–14. Londonska *Nova hrvatska* je dr. Esada Ćimića opisala kao prohrvatski orijentiranog muslimanskog intelektualca.

vove o problemima formiranja muslimanske nacije položi na čvršću platformu, da se o tome treba “raspravljati na povijesnoj razini, a ne na političko-plenumskoj, jer dobiti ime, džamijsko dvorište, fes, obrezanost, to u modernom smislu ne čini naciju”, govori i činjenica da je planirao zajedno sa književnicima Mešom Selimovićem i Huseinom Tahmišićem poslati jedan apel nadležnima da se pitanje stvaranja “muslimanskih institucija” treba preispitati, odnosno da treba inzistirati na stvaranju Matice Muslimanske, Muslimanske akademije i slično, jer stvaranje nacije, po Ćimiću, ne može biti samo djelomično.²⁷ Osim onemogućavanja prohrvatskih opcija muslimanstva, komunističke strukture su pazile da se ne afirmira ni probošnjačka opcija koju je protežirao Adil Zulfikarpašić (1921.–2008.). Intelektualci usko povezani s Partijom, poput Branislava Đurđeva, uvjerovali su Zulfikarpašića da je “bošnjaštvo preživjelo”, da nikada neće zahvatiti mase, a da će posljedica biti još jača identifikacija sa Srbima i Hrvatima ili s vjerom. I u ovom slučaju je Hamdija Ćemerlić, tada rektor Univerziteta u Sarajevu, pažljivo sugerirao Zulfikarpašiću da odustane od takve “propagande” dok se ne provede popis stanovništva “da vidimo koliko nas je”. Ćemerlić je napomenuo da bi bošnjačka varijanta poremetila pravu sliku stvari jer, kada bi se npr. kao Bošnjaci opredijelilo 40 posto, “onda će svi reći da se veći dio pravoslavaca i Hrvata opredijelio za Bošnjake”.²⁸

Zbog toga je popis stanovništva bio osjetljivo pitanje. Na Savjetovanju predsjednika komisija iz svih republika i pokrajina za međunacionalne odnose 18. veljače 1970. Branko Mikulić je istaknuo u vezi s predstojećim popisom stanovništva 1971. godine da će se o pitanju Muslimana morati uložiti znatni napor da se njihov muslimanski nacionalni identitet odvoji od pripadnosti islamskoj vjeri. Taj problem, po Mikuliću, usložnjava situacija da pripadnika islama ima i kod Albanaca, Makedonaca i Crnogoraca, međutim, to “treba odvojiti”, treba u

²⁷ Ćimić je svoje stavove iz 60-ih pojasnio u razdoblju poslije raspada Jugoslavije u sarajevskim *Danima* 2000. godine. Tako Ćimić kaže: “U tom smislu da jedna etnička zajednica i njena povijesna emancipacija ne mogu zavisiti od hirova jednog rukovodstva. A izgledalo je da mogu. Ja sam napore komunističke partije i njenog vodstva za ‘afirmaciju muslimanske nacije’ doživljavao kao nešto što može, a ne mora biti privremeno. Jedan visoki komunistički rukovodilac rekao mi je da oni djeluju po direktivi. Sad direktiva da su muslimani nacija, a ako meni sutra iz Beograda stigne nalog da nisu, ja ću na Zemaljsku banku stati i reći: mi smo se ‘prešli’, muslimani nisu nacija.” <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/145/inter.htm> (12. 5. 2016). Slične stavove (oko osnivanja Matice muslimanske) zastupao je i Salim Ćerić, poznati partizanski zapovjednik 16. muslimanske brigade NOVJ, u: Husnija Kamberović, “Bošnjaci 1968”, 62.

²⁸ Adil Zulfikarpašić, Vlado Gotovac, Miko Tripalo, Ivo Banac, *Okovana Bosna*, Bošnjački institut, Zürich, 1995, 32–33. Vidjeti i: Milovan Đilas, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Bošnjački institut, Zürich, 1994, 118–119.

statističkom formularu jasno to objasniti – “to je Musliman u smislu nacionalne pripadnosti, to je jasnije nego etničke pripadnosti”, jer se time otklanjaju nejasnoće “za obična čovjeka”. Mikulić se osvrnuo i na problem maternjeg jezika u popisu stanovništva jer nije sporno da će dio Srba reći da govori srpskim jezikom, ili Hrvata hrvatskim, dio stanovništva će reći da govori srpsko-hrvatskim ili hrvatsko-srpskim jezikom. Mikulić u daljnjem izlaganju napominje da tu treba biti pažljiv jer oko toga pitanja mogu nastati “negativne posljedice”, posebno zbog toga što se preko imena jezika može nametnuti nacionalna pripadnost, “tada dovodimo u pitanje o čemu smo se složili, kojim to jezikom govore Muslimani, odnosno šta su to Muslimani. Jesu li oni poseban narod ili su Srbi, odnosno Hrvati?”.²⁹ Mikulić je Titu 11. ožujka 1971. rekao da Hrvati i Srbi nisu iskreno priznali Muslimane u Bosni i Hercegovini kao svoje sunarodnike. Oni su im služili prvenstveno radi uvećanja broja vlastitih nacionalnosti, ali i kao sredstvo za primat u BiH. Na to mu je Tito odgovorio da se rukovodstvo BiH ne svađa s drugima, ali da radi po svojem mišljenju.³⁰

U skladu sa spomenutim projektom počela je i obrana posebne muslimanske književnosti kao autohtone. U sarajevskom časopisu *Život* Mustafa Imamović optužio je hrvatskog književnika i književnog kritičara Dubravka Jelčića da “prisvaja muslimansku književnost i pisce”, što se odnosilo na Jelčićev članak u zagrebačkoj *Republici* (br. 11., 1968.) pod naslovom “U povodu 70-godišnjice života Ahmeda Muradbegovića”. Osim toga, Imamović je naglasio da, usprkos tom “prisvajanju”, Jelčić muslimanskim piscima ne daje ravnopravni položaj nego je za njega ta književnost samo “jedna pobočna struja koja uvire u matičnu rijeku hrvatske književnosti”.³¹

Oko “muslimanskog pitanja”, a u polemici između povjesničara Trpimira Macana i Salima Ćerića koja se vodila oko povijesti BiH u časopisu *Kritika*, uključio se i Grga Gamulin (1910.–1997.), ugledni hrvatski sveučilišni profesor povijesti umjetnosti. Na margini svoga članka Gamulin je indirektno spomenuo i

²⁹ HDA, fond 1220, Centralni komitet SKH, Bosna i Hercegovina, D-4216., Uvodni govor Branka Mikulića na Savjetovanju predsjednika komisija iz svih republika i pokrajina za međunacionalne odnose, 18. II. 1970.

³⁰ *Expresso* 71, Special, travanj 1991, 55.

³¹ Ferid Karihman, *Hrvatsko-bošnjačke teme*, HSN, Zagreb, 1996, 8–9. Jelčić se efektivno obranio navodeći osobnu korespondenciju s Muradbegovićem (koji je tada živio u Dubrovniku) i prihvatio je da bude uvršten u ediciju “Pet stoljeća hrvatske književnosti”. Kasnije je Jelčić tu korespondenciju i objelodanio u: Dubravko Jelčić, Korespondencija Ahmeda Muradbegovića, *Kronika Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU*, br. 8/9/10, 1998, 229–235.

neke činjenice koje se navodno čuju u zagrebačkim kulturnim krugovima, a koji postavljaju pitanje zašto na stranicama sarajevskih književnih i kulturnih časopisa nema imena bosanskohercegovačkih Hrvata koji su se istakli u tamošnjoj kulturnoj sredini. Gamulin je ponudio odgovor da je te razloge teško naći, ali da oni možda stoje na tome što je dio građana Bosne i Hercegovine (misli na Hrvate, op. a.) ili ostao izvan urbanih cjelina “kao seljaci” ili su to “građani bez stvaralačkih i intelektualnih sposobnosti” te da taj problem treba prevazići na neki način “makar i stipendijama ili možda postoji neki drugi odgovor na to pitanje”, pita se Gamulin.³² Na Gamulinov članak se o tom pitanju iz Sarajeva referirao Lazar Amidžić, funkcionar Republičke konferencije SSRNBiH i član Udruženja književnika BiH, koji je na plenumu Udruženja književnika BiH za takvo stanje optužio stanovitu “grupu hrvatskih pisaca” iz ove Republike koji snose odgovornost za nedovoljnu deskripciju ovdašnjih kulturnih prilika, pri čemu je optužio “huškače i doušnike” koji su inspirirali Gamulina da u svom članku spomene i to pitanje. Uskoro se u zagrebačkom *Vjesniku* pojavila tzv. “Sarajevska deklaracija” skupine hrvatskih pisaca iz Bosne i Hercegovine (Mile Pešorda, Vitomir Lukić, Nikola Martić, Veselko Koroman, Mirko Marjanović, Vladimir Pavlović, Stanko Bašić) koji su u tom članku ukazali na nepovoljnu kadrovsku strukturu što se tiče hrvatskog naroda u kulturnim institucijama, izdavačkim kućama i glasilima Bosne i Hercegovine, zatim na zapostavljanje zapadne varijante hrvatsko-srpskog jezika, uglavnom kulturnu majorizaciju hrvatskog naroda u BiH i njegovu kulturnu diskriminaciju.³³

Na Gamulinov članak u *Kritici* u kojem je on afirmativno govorio o politici Partije prema muslimanskom pitanju žestoko je u privatnom razgovoru reagirao Franjo Tuđman (1922.–1999.), budući predsjednik Republike Hrvatske (1990.–1999.), tada član Upravnog odbora Matice hrvatske (MH). U prostorijama MH, kada je saznao za Gamulinove teze, Tuđman je bio vrlo razočaran i u povišenom tonu optužio je pred Šimom Balenom (1912.–2004.), novinarom i publicistom, Gamulina za “izdaju” hrvatskih interesa, jer da su “oni (muslimani, op. a.) hrvatskog podrijetla”. Kada je vodstvo MH saznalo za taj incident, a tužio ga je i Gamulin, Tuđman je pozvan na očitovanje, pri čemu je pod pritiskom “reterirao”, ali očito nije odustao od svojih stajališta. To potvrđuje razgovor Tuđmana sa svojim biografom novinarom Darkom Hudelistom sredinom 90-ih godina, kada je Hudelistu potvrdio da je tada, 1970. godine, otvoreno kazao da nije u interesu

³² Grga Gamulin, “Na rubu ili u jezgri problema (O nacionalnoj ravnopravnosti u socijalizmu – u povodu diskusije o muslimanima)”, Mjesto izdanja?, *Kritika*, br. 12, 1970, 399.

³³ “Kada ćemo odgovoriti Grgi Gamulinu”, Zagreb: *Vjesnik*, 28. I. 1971, 8.

“naših, hrvatskih stajališta to što su komunisti proglasili Muslimane posebnom nacijom. Pa s time se nisu složili ni Homeini ni Gadafi. I oni su rekli da se muslimanstvo ne može proglasiti nacijom”.³⁴ Na tom tragu ide i hrvatski književnik i književni kritičar Predrag Matvejević (1932.) koji je u jednom intervju iz 2014. godine otkrio da su razlaz između Miroslava Krleže i Tuđmana bila Tuđmanova razmišljanja o budućnosti Bosne i Hercegovine. Matvejević piše: “Jedne večeri se Tuđman raspojasao i rekao da bi granica Hrvatske trebala ići do Drine. Na to ga je Krleža sav zajapuren upitao: Pa, šta je vama, da li to znači da treba da zaratimo sa Srbima i Muslimanima iz BiH?! Zatim se digao, otišao i više nikada i ni pod koju cijenu nije htio ništa čuti o Franji Tuđmanu.”³⁵ Ovu konstataciju treba uzeti uvjetno jer se Predrag Matvejević tijekom 90-ih u položaju “između azila i egzila” žestoko suprotstavljao Tuđmanovoj politici u Bosni i Hercegovini. Da se Tuđman i dalje sastajao s Krležom i poslije svoga političkog pada 1967. te 1971. godine, svjedoči njegov *Osobni dnevnik*.³⁶

³⁴ Darko Hudelist, *Tuđman – biografija*, Profil, Zagreb, 2004, 473–474. Poznati hrvatski povjesničar Ivo Banac naglasio je to da je Tuđmanova ideologija za vrijeme ratova na bivšem jugoslavenskom području (1991.–1995.) “zanimljiva i po svom čisto hrvatsko nacionalnom (etničkom) kalupu, što je znatno odstupanje od naglaska na državnom narodu, tipičnijeg za hrvatske nacionalne ideologije (...)” te je to vrijeme “kada su pojedine hrvatske nacionalne ideologije otvoreno zauzele protumuslimanska stajališta, prvi put nakon 1860. godine”. Vidi: Ivo Banac, *Raspad Jugoslavije*, Zagreb, 2001, Durieux, 33. Vidjeti i ostala razmišljanja o hrvatskoj ulozi u ratu u BiH unutar hrvatske historiografije: Nikica Barić, “Bihaćko-cazinska krajina u političkim i vojnim planovima Hrvatske i Srbije, 1992.–1995.”, *Bošnjačka pismohrana*, br. 32–33, 2011, Zagreb, 393–449; Ivo Lučić, *Uzroci rata – Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine*, Despot-infinitus – Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013.

³⁵ <http://www.transeurope-express.eu/predrag-matvejevic-o-jugoslovenstvu-ideja-koja-je-kaoluc-sijala-u-tamu/> (2. V. 2016.)

³⁶ Franjo Tuđman, *Osobni dnevnik 1973–1978*, Večernji edicija, Zagreb, 2011, 27, 33. i dalje. U razgovoru sa Šentijom 1977. Krleža se osvrnuo na Tuđmana. Smatrao ga je čovjekom “der Wille zur Macht”, koji želi “biti trubač sveukupnog hrvatstva, ali čovjek koji nije svjestan svih opasnosti krvave igre koja je bila i koja će opet biti, ako se stvari ovako nastave, s potpuno neizvjesnim tokom i ishodom”. U daljem razgovoru Krleža je spomenuo da je simpatizirao Tuđmana kao onoga koji se dosljedno borio da se pokaže prava istina u Hrvatskoj u NOP-u, nasuprot intencijama iz Beograda. “Tuđman je s institutom (Institut za historiju radničkog pokreta – danas Hrvatski institut za povijest, op. a.) počeo raditi nešto čega do tada nije bilo: počeo je braniti dignitet Hrvatske i NOB-a u Hrvatskoj metodično i faktima. Ali, pazite kod njega su se javile i druge ambicije. On nije netalentiran. Ali je upao u subjektivizam, u proizvoljne konstrukcije (...) u apologiju Sporazuma Cvetković-Maček i Banovine Hrvatske.”, Josip Šentija, *S Krležom, poslije '71.*, 164–165.

Podršku Titovoj strategiji “jačanja periferije” i otpor saveznom jugoslaven-skom etatizmu pružao je i Krležin “neformalni intelektualni centar” nastao početkom 1960-ih godina oko JAZU, Leksikografskog zavoda i Matice hrvatske. U tom krugu okupio se nemali broj uglednih hrvatskih književnika (P. Šegedin, M. Matković, G. Krklec, I. Dončević), znanstvenika (M. Ujević, I. Frangeš, V. Bogdanov, M. Mirković, Lj. Jonke), partizanskih prvoboraca i političara (I. Šibl, V. Holjevac, F. Tuđman, I. Rukavina, S. Manola) te umjetnika (A. Augstinčić, K. Hegedušić, Lj. Babić) i drugi. Krležin krug želio je ostvariti punu suverenost jugoslavenskih republika, prvenstveno Hrvatske, unutar Jugoslavije te stvoriti, u tim uvjetima, neku “poboljšanu i humaniziranu diktaturu proleterijata” i samoupravnog socijalizma.³⁷ Potrebno je spomenuti to da taj krug nije bio neka homogena i čvrsta grupacija, a znatno je oslabljena podrškom *Deklaraciji o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* iz 1967. godine, kada su njeni potpisnici osuđeni od strane konzervativnih snaga unutar tada svemoćne Partije. Upravo *Deklaracija* označava početak rasapa toga kruga, te se težište intelektualnih strem-ljenja tada premješta u Maticu hrvatsku. Nositelji “Hrvatskog proljeća” (1970.–1971.) Savka Dabčević-Kučar i Miko Tripalo nisu se u svojim težnjama suviše oslanjali na taj Krležin intelektualni krug. No, onda kada je taj krug bio snažan, izazvao je reakciju srbijanskih intelektualaca sklonih centralističkom jugoslavenstvu. Dobrica Ćosić je 1965. zamjerio Krleži da je pokretanjem *Foruma* (časopisa Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti) pokrenuo borbu protiv Beograda te da je oko sebe okupio “razne politički sumnjive tipove (...)”. Krleži je zamje-rano u Beogradu što je takvu svoju politiku provodio preko srbijanske republič-ke redakcije Enciklopedije Jugoslavije koju je vodio poznati srbijanski kulturni radnik i književnik Marko Ristić, kojega srpski nacionalisti nisu podnosili jer je bio “potpuni srpski antinacionalist”.³⁸ Da je Krleža podržavao Titova strem-ljenja što se tiče BiH i Muslimana, pokazuje zapis što ga je u svom dnevniku ostavio Dušan Bilandžić. Naime, Krleža je u intimnom razgovoru sa Dušanom Bilandži-ćem u veljači 1969. potvrdio da je Titova uloga i zasluga za Muslimane velika.³⁹ Nešto kasnije, poslije sloma “Hrvatskog proljeća”, Krleža je svom zaposleniku u Zavodu Josipu Šentiji u veljači 1974. rekao da su: “Muslimani sada svoji, priznat im je politički i nacionalni dignitet. To je dobro. U ovoj problematici se mora biti dosljedan. A dosljedan biti, to znači također biti na razini ustavnih normi. Mi

³⁷ Stanko Lasić, *Krležologija. Silazak sa povijesne scene 1982–1990.*, Globus, Zagreb, 1993, 15–18. Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, 56–57.

³⁸ Radovan Popović, *Krleža i Srbi*, Prosveta, Beograd, 137. i 149.

³⁹ Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza*, 74.

drukčije ne možemo. (...) Bilo bi najbolje kad bi se (Jugoslavija, op. a.) formirala kao konfederacija (...)."⁴⁰ U isto vrijeme možemo zapaziti da je Krleža muslimanskom pitanju prilazio vrlo oprezno, ali se stječe i dojam da ni on sam nije imao do kraja definiranu politiku prema tom istom muslimanskom pitanju. U svojim razmišljanjima želio je da hrvatska politika prema muslimanima nađe svoj trajni put koji je Krleža očito vidio u njihovom, ako se tako može reći, "prirodnom savezništvu", ali ni sam nije nalazio neko pravo rješenje koje bi bilo optimalno u tadašnjem političkom trenutku. Tomu svjedoče ovi Šentijini zapisi. Kada je Bosna i Hercegovina na jednom sastanku u Leksikografskom zavodu 1975. bila tema obrade u *Općoj enciklopediji*, Krleža se o tom pitanju osvrnuo i na hrvatsko-muslimanski čvor u prošlosti u vezi s tim pitanjem. Naglasio je da je to "najvažniji i najdelikatniji čvor za rasplitanje", misleći pri tome na one "muhamedance koji su se od austrijskog vakta počeli proglašavati Hrvatima". Krleža je objašnjavao da se tom problemu treba prići oprezno, od slučaja do slučaja, "s obzirom na sve vjetrove koji oko nas pušu (...)", naglasivši da, kada je o "muhamedancima riječ, treba ostaviti po strani Starčevićeve magle (...)".⁴¹ Jednom drugom prilikom, negdje u isto vrijeme, 1975. godine, Krleža je rekao da je hrvatska politika tj. naš odnos prema "toj muslimanskoj masi trajno nejasan, mutan, na crti potpunog prisvajanja, ili potpunog ignoriranja (...)".⁴² Isto tako, negdje u to vrijeme, Krleža sredinom lipnja 1974. komentira svom Eckermannu⁴³ (Enesu Čengiću): "Kako je lijep Zagreb, prazan i tih u nedjeljnim popodnima kad je sve živo na izletima. Prolazimo pokraj Muzeja revolucije. 'Vidite ovu zgradu? Savršeno je glupo postavljena, zatvorila je vidike prema starom gradu'. Arhitektonski ju je riješio Meštrović u spomen kralju Petru I. Oslobodiocu. Naime, Zagreb mu je morao podići neki spomenik pa su se dogovorili da to bude spomen-galerija. Za vrijeme rata adaptirali su je u džamiju i sagradili tri minareta. Nije ih trebalo rušiti, jer su najveći dio bogomolja širom svijeta gradili moćnici, silnici, pa ako hoćete i krvnici, oni su nestali, ali su graniti ostali. No, eto, nekima je smetala. Zagrepčanima

⁴⁰ Josip Šentija, *S Krležom, poslije '71. Zapisi iz leksikografskog leksikona*, Masmedia, Zagreb, 2000, 59.

⁴¹ Josip Šentija, *S Krležom, poslije '71*, 91.

⁴² Isto, 98.

⁴³ Veliki njemački književnik i pjesnik Johann Wolfgang von Goethe izabrao je potkraj života kao svoga osobnog tajnika prilično nepoznatog njemačkog pjesnika J. P. Eckermanna, kome je do kraja svoga života govorio o sebi i svojim životnim razmišljanjima. Zbog toga je Eckermann uglavnom zapamćen po svojem doprinosu poznavanju velikog pjesnika koji se nalazi u njegovim *Razgovorima s Goetheom* (1836.–1848.). Slična formula može se upotrijebiti i za Enesa Čengića, bošnjačkog pisca i novinara – "Krežinog Eckermanna".

svakako nije.”⁴⁴ Jasno da je Krleža bio svjestan političkih implikacija uklanjanja zagrebačke džamije i njenih minareta poslije rata i komunističkog rušenja ustaškog koncepta stvaranja dvokonfesionalne hrvatske nacije.

Sa hrvatske strane u to vrijeme s visokih političkih foruma osporavanja novog muslimanskog identiteta nije bilo. Međutim, u krugovima hrvatske inteligencije bilo je nezadovoljnih takvom politikom Partije prema muslimanima. Hrvatska je o pitanju BiH očito bila slabija strana, te se svako petljanje u bosanskohercegovački čvor s hrvatske strane oštro kritiziralo. Ta nezadovoljstva iskristalizirala su se donekle tijekom “Hrvatskog proljeća” 1970.–1971. godine, kada je hrvatsko političko rukovodstvo koje se nalazilo u “procijepu između realnosti i mogućnosti”, ali i pojedini intelektualci i djelatnici unutar Matice hrvatske i Saveza studenata Hrvatske nešto otvorenije počeli sagledavati poziciju BiH u jugoslavenskoj federaciji. Možemo se složiti sa Kamberovićem⁴⁵ da su ideje “Hrvatskog proljeća” u Bosni i Hercegovini imale višestruke dimenzije, da su težnje k reformi federacije i politika “čistih računa” koje je iznosila hrvatska politika imale potporu unutar BiH, kako kod bosanskohercegovačkih elita, tako i kod stanovništva. Drugo je bilo s kulturnom politikom koju je promovirala Matica hrvatska u BiH, za koju je bosanskohercegovačka elita “smatrala da iza ovih ideja ne stoji hrvatsko političko rukovodstvo nego krugovi iz Matice hrvatske i ocjenjivala je da te ideje predstavljaju atak na BiH i u funkciji su uspostave paternalističkog odnosa prema Bosni i Hercegovini”.⁴⁶ To dokazuje i govor koji je Branko Mikulić održao prilikom razgovora s delegacijom Hrvatske u Sarajevu 20. svibnja 1970. kada je govorio o pododborima Matice hrvatske u BiH koji, po Mikulićevu mišljenju, djeluju neprijateljski prema ovoj republici.⁴⁷ Tu je djelovao i Savez studenata Hrvatske preko studenata hrvatske nacionalnosti iz Bosne i Hercegovine koji su studirali u Zagrebu. Kamberović u svom radu navodi to da su sva ta tri centra (hrvatsko političko rukovodstvo, Matica hrvatska i Savez

⁴⁴ Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan (1956.–1975.)*, I., Globus, Zagreb, 1986, 177. Autor je istražio u Nacionalnoj knjižnici Zagreb (NSK), u fondu Rukopisna ostavština Miroslava Krleže, Krležinu korespondenciju s tadašnjim visokim političkim dužnosnicima u BiH Brankom Mikulićem, Avdom Humom te Džemalom Bijedićem; NSK, R 7970 (Mikulić, Humo, Bijedić). U pismima Krleža uglavnom piše spomenutima da mu pomognu oko realizacije finansijskih projekata Leksikografskog zavoda u Zagrebu, te da ima mnogo i protokolarnih pisama i čestitki. Krležinih pisama spomenutima oko “muslimanskog pitanja” nema.

⁴⁵ Husnija Kamberović, “Percepcija Hrvatskog proljeća u Bosni i Hercegovini”, u: *Hrvatsko proljeće, 40 godina poslije. Zbornik radova*, Centar za demokraciju Miko Tripalo – Filozofski fakultet Zagreb – Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2012, 127–148.

⁴⁶ Isto, 127.

⁴⁷ Husnija Kamberović, *Džemal Bijedić – politička biografija*, 171.

studenata Hrvatske) imali različite utjecaje na kretanja u BiH, a i odnos BiH elite je prema tim centrima bio različit “premda se na kraju sveo na osudu i ideja i nositelja tih ideja”.⁴⁸ Mi ćemo ovdje, na početku ovog dijela, pokazati reagiranja tadašnje hrvatske emigracije. Najizrazitije je svoje stajalište prema muslimanima kao novoj nacionalnoj posebnosti upravo izrazila hrvatska emigracija na Zapadu zbog slobode djelovanja.

Da će formiranje nove muslimanske nacije (Musliman s velikim slovom M) na popisu stanovništva izazvati određene reakcije i iz hrvatske emigracije, pokazuje i dopis Ogranaka Matice hrvatske iz Basela (Švicarska). Osim što je osudio mogućnost regionalnog izjašnjavanja, Ogranak MH Basel nije mogao pojmiti stvaranje nove muslimanske nacije u režiji Partije. Smatrao je da se time hrvatski korpus previše žrtvuje, a da srpski korpus ostaje nedirnut. Stoga Ogranak MH Basel zahtjeva određenu kompenzaciju, ako se već od muslimana u BiH stvara nova nacija pod nazivom Musliman, treba Srbe izvan Srbije deklarirati kao “Pravoslavce”. Kako stoji u tom proglasu baselskog ogranaka Matice hrvatske: “Nitko nema pravo kočiti razvoj novih nacija, ali ako to već omogućujemo hrvatskim muslimanima, da se razviju u narodnu posebnost Muslimani, onda to treba omogućiti i srpskim pravoslavicima izvan SR Srbije da se razviju u novu naciju Pravoslavci.”⁴⁹ Predsjedništvo MH iz Zagreba reagiralo je na taj dopis iz Basela 11. ožujka 1971. sa izjavom da u Baselu ne postoji njihov ogranak MH i da, prema tome, MH kao organizacija nema nikakve veze s tim istupom.⁵⁰

Jedan dio hrvatskih emigrantskih intelektualaca koji se nalazio izvan redova ustaške emigracije pozitivno je prihvatilo povećanje broja muslimana u Bosni i

⁴⁸ Isto, 128.

⁴⁹ HDA, fond 1567., Matica hrvatska, kut. 171, 2.10. Slučajevi, afere i polemike, Proglas Ogranaka Matice hrvatske u Baselu.

⁵⁰ HDA, fond 1567., Matica hrvatska, kut. 171, 2.10. Slučajevi, afere i polemike, Reagiranje MH u slučaju dopisa tzv. Ogranaka MH iz Basela. Prema *Izveštaju o kontroli zakonitosti rada MH* inicijativu za osnivanje ogranaka MH u Baselu podnio je 1968. godine Dragutin Hazler sa bližim suradnicima Velimirom Tomulićem i Miljenkom Skokom. Iste godine Središnjica MH u Zagrebu prihvatila je tu inicijativu. Međutim, sljedeće godine, 1969., došlo se do zaključka da je osnivanje ogranaka u Baselu u koliziji s Pravilima MH te Središnjica traži od Hazlera i tamošnjeg vodstva da se promjeni naziv u Društvo prijatelja Matice. Takve sugestije ogranak u Baselu je energično odbijao. Tada je Središnjica nastojala da se izvrši integracija ogranaka s Klubom građana SFRJ u Švicarskoj. Iako je akt o integraciji i potpisan 14. prosinca 1968. od strane Tomulića, Hazler je uskoro javio da njegov potpis nema vrijednosti jer je Tomulić izbačen iz ogranaka MH u Baselu već u rujnu 1968. Od tada sve do 1971. ogranak MH Basel formalno egzistira iako je Središnjica u niz navrata tražila promjenu imena ogranaka. Inače, tzv. Ogranak MH Basel razvio je značajnu aktivnost među Hrvatima u Švicarskoj. Detaljnije u: *Izveštaj o kontroli zakonitosti rada Matice hrvatske*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002, 461–466.

Hercegovini, ali i u Jugoslaviji. Tako poznati hrvatski publicista Bogdan Radica ističe da ova nova Jugoslavija nije više ona stara zemlja u kojoj su “Srbi i mogli sanjati o velikoj Srbiji?!”. Radica piše da su nastupile velike promjene, “u samoj Bosni muslimani su apsolutna većina, a Jugoslavija je jedina europska zemlja (...) s više od pet milijuna vjernika Islama”. Osim toga, Radica naglašava da je takav proces najteži šamar “pravoslavno-bizantskom-vidovdanskom hegmonizmu” dok Hrvate to nimalo ne zabrinjava.⁵¹ Drugi dio intelektualaca, blizak ustaško-emigrantskim krugovima, je čin stvaranja muslimanske nacije žestoko odbijao. Među njima se ističu Asaf Duraković i Ferid Karihman. Karihman piše u *Hrvatskoj reviji* iz 1974. godine da je pred muslimane krajem 60-ih godina postavljena zbunjujuća alternativa: “ili drugorazredni muslimani unutar jedne od postojećih nacija ili ravnopravni Muslimani u smislu nacionalne posebnosti”, pri čemu Karihman vidi jedini izlaz u “ravnopravnim Muslimanima sa svojim vjerskim i društvenim specifičnostima unutar hrvatske nacije”.⁵² Na Karihmanovom tragu je hrvatski emigrantski pisac Jure Petričević, koji nakon pogibije Džemala Bijedića 1977. u avionskoj nesreći tvrdi da su taj atentat izveli Srbi te da je to nastavak protumuslimanske politike koja je počela smjenjivanjem s vlasti Avde Hume krajem 1972. godine.⁵³

Što se tiče odnosa komunističkih rukovodstava Hrvatske i Bosne i Hercegovine tijekom toga razdoblja, i ovdje su postojali stanoviti prijevori i nesuglasice. Nesporazumi između hrvatskog i bosanskohercegovačkog vodstva Centralnog komiteta izbili su nakon velikih vojnih manevara u Hrvatskoj “Sloboda 1971”. Đuro Pucar – Stari (1899.–1979.), sekretar Izvršnog komiteta SK BiH, “na svoj bezobrazni način”, kako to tumači Miko Tripalo (1926.–1995.), obrušio se na hrvatsko rukovodstvo jer nije reagiralo na pisanja književnika Petra Šegedina koji je tražio ispravljanje granice između Hrvatske i BiH kod Neum – Kleka. Na tu primjedbu hrvatskom rukovodstvu Tripalo je ukazao Pucaru na probleme položaja Hrvata u BiH, ali i nepriznavanje muslimanske nacionalnosti upravo za vrijeme njegove dugogodišnje vladavine u BiH. Pucar se, smiješeći se, obratio Blažu Jovanoviću iz Crne Gore podsjećajući kada su on i Jovanović telefonskim putem određivali granice BiH i Crne Gore. Tripalo je u ljutnji napomenuo da se to pokušalo raditi i sa Hrvatskom, kada je Pucar, netom poslije završetka rata, predložio tada moćnom hrvatskom političaru Stevi Krajačiću da se

⁵¹ Bogdan Radica, Jugoslavija: postepeno, ali sigurno prilazi svom kraju, *Hrvatska revija*, München, br. 3, 1981, 421.

⁵² Ferid Karihman, *Hrvatsko-bošnjačke teme*, HSN, Zagreb, 1996, 58.

⁵³ Jure Petričević, *Jugoslavija na optuženičkoj klupi*, Brugg, Adria, 1978, 54.

Bosni i Hercegovini ustupi Dubrovnik, a kao kompenzaciju Bosna i Hercegovina će dati Cazinsku krajinu. Krajačić je takvo nešto odbio pozivajući se na Tita koji se ne bi složio s takvim mijenjanjem međurepubličkih granica.⁵⁴ Prema Tripalu, pripadniku mlade i obrazovane generacije hrvatskih komunisti, takav Pucarov pristup i način djelovanja na stari način, nedostatak svijesti o neizbježnim promjenama i modernizacijskim nastojanima doveo je do toga da je BiH za njezova doba “velikog bosanskog sekretara” ostala drugorazredna republika unutar jugoslavenske federacije.⁵⁵ Pitanje je da li je uopće Pucar tada mogao ili htio u tim uvjetima čvrste centralizacije jugoslavenske države mijenjati položaj Bosne i Hercegovine. Tek kada je Tito počeo provoditi politiku “jačanja jugoslavenske periferije” i kada je tu politiku počelo provoditi mlado bosanskohercegovačko rukovodstvo na čelu sa Cvijetinom Mijatovićem, Hamdijom Pozdercem i Brankom Mikulićem, uz uvjet stvaranja istinske nacionalne ravnopravnosti u BiH “jer se bez te ravnopravnosti ona ne može izgrađivati niti opstati kako samostalna republika”, položaj BiH se počeo znatno poboljšavati unutar federacije.⁵⁶ Zanimljivo je da Tripalo u svom razgovoru sa Josipom Šentijom ističe da se zbog takve Titove strategije prema Bosni i Hercegovini kod bosanskohercegovačkog rukovodstva krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina počela osjećati tendencija da, umjesto republike koja ima drugorazredni status, Bosna i Hercegovina “postane jedna super-republika” koja će biti ogledalo jugoslavenskog socijalizma i glavni “arbitar u rješavanju jugoslavenskih problema”. Tripalo nastavlja smatrajući da je sada teško procijeniti da li je to bilo moguće “i što bi to zapravo značilo (...)”. Tripalo procjenjuje da je tu bilo i pritajenog straha od srpsko-hrvatskog sporazuma, ili srpsko-hrvatskih trvenja, na njihovu štetu, te je tako rukovodstvo BiH nalazilo saveznike i u ostalim jugoslavenskim republikama koje su također činile tadašnju “jugoslavensku periferiju” poput Crne Gore ili Makedonije.⁵⁷ To se posebno počelo osjećati u gospodarskoj sferi politike BiH prema južnoj Hrvatskoj, odnosno južnoj Dalmaciji, naročito u dubrovačkom području. Prema Tripalovom mišljenju, bosanskohercegovačko rukovodstvo koristilo je upravno-teritorijalni položaj Dubrovnika, koji je stjecajem povijesti bio kopnom odvojen od ostatka Hrvatske, da se to područje potpuno podčini logici gospodarskog razvoja BiH. Posebno su bili sporni slučajevi hidroelektrane Dubrovnik te sistema Trebišnjice. Tripalo tvrdi da su se na jednom sastanku CK SKJ žestoko

⁵⁴ Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Globus, Zagreb, 1990, 163.

⁵⁵ Josip Šentija, *Razgovori s Mikom Tripalom*, Profil, Zagreb, 2005, 108.

⁵⁶ Isto, 109.

⁵⁷ Isto, 110.

sukobili sa Bosancima, pri čemu ih je bosanskohercegovačko rukovodstvo optužilo da ih žele kompromitirati.⁵⁸ Važno je spomenuti to da je Titov šef kabineta Marko Vrhunec u svojim sjećanjima također primijetio da su tijekom 1970. bili prilično zaoštreni odnosi između Bosne i Hercegovine i Hrvatske, uglavnom o pitanju ekonomskih odnosa republika prema saveznom centru, jer je BiH kao nerazvijena republika dobivala znatna sredstva iz saveznog fonda za nerazvijene. Kada su stvari postale ozbiljnije, godinu dana kasnije, stav BiH je postao neodređeniji i prema Hrvatskoj i Beogradu.⁵⁹ Bilandžić tvrdi da se tijekom svibnja 1970. u beogradskim krugovima pričalo da se mora formirati svojevrsna koalicija Srbije, Crne Gore, Makedonije i BiH protiv vodstva Hrvatske i njenih zahtjeva.⁶⁰ Osim toga, postojali su i drugi sporovi između rukovodstava. Prema Tripalu, nesumnjivo je bosanska Služba državne bezbjednosti (SDB), nejasno da li na nalog beogradskog centra ili rukovodstva BiH, nastojala kompromitirati hrvatsko rukovodstvo zbog povratka Krunoslava Draganovića⁶¹ u Jugoslaviju, te je zbog toga Draganović posjetio Zagreb i slikao se na Mostu slobode, tvrdi Tripalo, sve zbog cilja da se hrvatsko rukovodstvo kompromitira da je u tobožnjoj vezi s proustaškom emigracijom, iako hrvatsko rukovodstvo s time nije imalo veze jer je svu akciju provela bosanska SDB.⁶² Kao što je naveo Kambević, ideje “Hrvatskog proljeća” bile su prihvaćene kod dobrog dijela bosanskohercegovačkih elita i stanovništva (oko “politike čistih računa” postojala su ipak značajne razlike među tim elitama), ali se elite iz BiH uglavnom nisu javno izjašnjavale oko toga. Tako je prema pisanju Bilandžića, Hamdija Čemerlić, rektor Univerziteta u Sarajevu, nekadašnji član AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a, podrža-

⁵⁸ Isto, 109.

⁵⁹ Marko Vrhunec, *Šest godina s Titom (1967–1973)*, 184.

⁶⁰ Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza*, 94.

⁶¹ Krunoslav Draganović (1903.–1983.), hrvatski svećenik i politički emigrant. Ratne 1943. godine od strane vlade NDH poslan je u Rim u hrvatsko predstavništvo pri Vatikanu, sa zadaćom da skrbi za hrvatske vojnike i civile zarobljene i internirane u fašističke, kasnije u savezničke sabirne logore u Italiji. Nakon završetka rata, zahvaljujući svojim poznanstvima u američkoj vojsci i nekim zapadnim obavještajnim službama, organizirao je bijeg mnogih osoba u Južnu Ameriku, među kojima su bili i neki ratni zločinci. U emigraciji djeluje na području Italije i Austrije gdje prikuplja dokaze o zločinima komunističke Jugoslavije nad hrvatskim vojnicima i civilima nakon rata. Pod do sada nerazjašnjenim okolnostima najvjerojatnije je ipak otet od strane jugoslavenske Službe sigurnosti u Trstu 10. rujna 1967., a Draganović je doveden u Jugoslaviju. To je bio značajan udarac za hrvatsku političku emigraciju, ali očito je Draganovićev “povratak” u zemlju imao i neke unutrašnje političke implikacije. Miroslav Akmadža, *Krunoslav Draganović – Iskazi komunističkim istražiteljima*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2010.

⁶² Josip Šentija, *Razgovori s Mikom Tripalom*, 112–113.

vao intimno “Hrvatsko proljeće”, pri čemu je Čemerlić smatrao da su njegovi lideri ipak žrtve žudnje za vlašću.⁶³ Slična je situacija nastala u travnju 1971. na sastanku Predsjedništva SKJ na Brijunima, kada su i Rato Dugonjić, Cvijetin Mijatović i Branko Mikulić te ostali iz bosanskohercegovačkog vodstva žestoko napali hrvatsko i srbijansko vodstvo da se ne obračunavaju sa svojim nacionalizmom, da “se gleda preko plota”, te su isticali da “kad vi napišete neki članak, u nas se vadi nož”.⁶⁴ Tripalo tvrdi da su Bosanci dramatizirali stvari, da do strane hrvatskog rukovodstva takvih pojava nije bilo, pa su njih, tvrdi Tripalo, ogorčavale i obične stvari poput putopisa Zlatka Tomičića, urednika *Hrvatskog književnog lista*, samo zbog toga jer se Bosna “direktno ili indirektno spominje kao hrvatska zemlja u povijesti itd., što je marginalno”.⁶⁵ Tripalo spominje da je Rankovićeve ruka do 1966. bila znatno jača u Bosni i Hercegovini nego u Hrvatskoj, to je očito utjecalo na to rukovodstvo. Ruka Državne sigurnosti (SDB) je i njih činila, odnosno to rukovodstvo, rigidnijim i otpornijim, iako je njihova unutrašnja situacija bilo znatno složenija. Iako je podržavao mlado rukovodstvo Bosne i Hercegovine, Tito je imao i neke informacije koje su govorele o tome da ga neki političari iz BiH u suradnji s političarima iz Srbije žele smijeniti ili bolje rečeno tiho ukloniti sa političke scene. Teško je dokazati koliko ima istine da je tadašnje vodstvo Bosne i Hercegovine na čelu sa Cvijetinom Mijatovićem radilo na detronizaciji Tita. Tripalo u svojim memoarima piše da je Mijatović, izabirući Radovana Stijačića na mjesto Saveznog sekretara za unutarnje poslove, pozvao ga k sebi i rekao mu da se u Beogradu poveže prije svega s Mijalkom Todorovićem-Plavim (1913.–1999.),⁶⁶ sekretarom Izvršnog komiteta SKJ, da se ne oslanja na Tita “koji je već senilan i postepeno gubi vlast”. Stijačić je o ovome obavijestio generala Ivana Miškovića, a ovaj Tita. Zbog toga je Tito tražio odgovornost za Mijatovića, ali je sve rukovodstvo BiH stalo na njegovu stranu.⁶⁷ I Rusi, odnosno Brežnjev, su upozoravali Tita preko tajnog komunikacijskog ka-

⁶³ Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza*, 142.

⁶⁴ Josip Šentija, *Razgovori s Mikom Tripalom*, 113. Da je bosanskohercegovačko rukovodstvo, posebno Mikulić, na tom brijunskom sastanku žestoko reagiralo na svaki potez hrvatskog rukovodstva, svjedoči i Josip Šentija, tadašnji utjecajni član Izvršnog vijeća Sabora SRH; u: Josip Šentija, *S Krležom, poslije '71*, 93. Vidjeti Titove dramatične riječi na tom sastanku u kojem je spominjao i “građanski rat”. u: Zvonimir Despot, *Tito – tajne vladara*, Večernji edicija, Zagreb, 2009, 172–173.

⁶⁵ Josip Šentija, *Razgovori s Mikom Tripalom*, 113.

⁶⁶ I Todorović je stajao na liniji da Tita treba polako smijeniti. U jugoslavenskom veleposlanstvu u Moskvi 1971. godine je rekao: “Tito je ostario, neće više dugo.” Rusi su to odmah dojavili Titu; u: Jože, Pirjavec, *Tito i drugovi*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2012, 570.

⁶⁷ Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Globus, Zagreb, 1990, 146–147.

nala da se čuva “mlade garde” Hrvata jer se oni namjeravaju odcijepiti, a još više Srba i Bosanaca koji ge žele smijeniti.⁶⁸ Prema mišljenju Vukovića,⁶⁹ Tito je imao goleme rezerve prema Mijalku Todoroviću, koji je boraveći na Kongresu KP SSSR-a navodno razgovarao o lošim prilikama u Jugoslaviji te govorio detalje o svađi Kardelja i Broza, pa i vojnoj zavjeri u zemlji. Maršala je o svemu izvijestio vojni ataše u Moskvi. “Tito na osnovi toga ukazuje na mogućnost povezanosti srpskog rukovodstva preko Todorovića s Rusima” i kaže kako “(...) ima snaga u Srbiji koje hoće da dovedu Ruse u Jugoslaviju”.⁷⁰ Ne treba smetnuti s uma to da je Todorović 1974. “tiho uklonjen” sa svih položaja u državi.⁷¹

Koliko je situacija u Bosni i Hercegovini bila složena, ali i ponekad tragi-komična, pokazuje anegdota kada je tokom Brionskog sastanka (XVII sjednica Predsjedništva SKJ održana potkraj travnja 1971.) Tito za jedne pauze predložio predsjednicima svih Izvršnih vijeća republika da u svakoj republici uhite i sude barem dvojici ekstremnih nacionalista. Na to je Dragutin Kosovac (1924.–2012.), predsjednik Izvršnog vijeća SR BiH, rekao da to ne vrijedi za BiH jer oni moraju “zbog prirode BiH suditi barem trojici, jednom Srbinu, jednom Hrvat u jednom Muslimanu. Na to su se svi nasmijali, i tako se od toga odustalo”.⁷² No to su bili rijetki slučajevi gdje se situacija mogla rješavati smijehom. Oko sudbine BiH dvojio je u studenom 1971. i utjecajni general JNA Ivan Gošnjak, kada je Bilandžiću kazao da je danas BiH “dobro postavljena, samo nije siguran da li bi se mogla podijeliti”.⁷³

Dražen Budiša (1948.), jedan od prvaka hrvatskog studentskog pokreta 1971., izrazio je 1990. svoje mišljenje o muslimanima u BiH. Budiša u intervjuu navodi da ga je osobno, pa i vjerojatno Hrvate u cjelini, radovao svaki izraz hrvatske nacionalne svijesti u Muslimana, ali da se zbog toga ne treba zavaravati i Muslimane automatski proglašavati dijelom hrvatskog korpusa: “(...) Muslimani će prije svega biti ono što hoće biti.”⁷⁴ Nije mirovala ni srpska politika u

⁶⁸ Jože Pirjavec, *Tito i drugovi*, 570.

⁶⁹ Zdravko Vuković, *Od deformacije SDB do maspoka i liberalizma, Moji stenografski zapisi (1966–1972. godine)*, Narodna knjiga, Beograd, 1989.

⁷⁰ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma, Moji stenografski zapisi 1966.–1972. godine*, Narodna knjiga, Beograd, 1989, 519–523.

⁷¹ Dejan Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla*, 165.

⁷² Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 150–151.

⁷³ Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza*, 115.

⁷⁴ Vlado Gotovac, Dražen Budiša, *Razgovori o slobodnoj Hrvatskoj*, HSLS, Zagreb, 1991, 233–234. Budiša je istaknuo da se 1971. u studentskom pokretu nalazilo dosta Muslimana,

Hrvatskoj izvan redova SK Hrvatske, koja je tada bila u začetku. U to vrijeme, u srpnju 1971., u hrvatskoj javnosti (dijeljen je i kao letak) pojavio se i stanoviti memorandum koji je potpisao Glavni odbor Srba u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. To je bila inicijativa one skupine srpskog stanovništva u Hrvatskoj koja se nije mirila s bilo kakvim isticanjem pitanja hrvatske državnosti, jer je to za njih značilo potpun raskid s centralističkom Jugoslavijom. Ta skupina je propagirala najoštriju reakciju prema hrvatskim zahtjevima, a bila je povezana s određenim beogradskim krugovima koji su zastupali velikosrpsku opciju ili generalima na najvišim mjestima u Beogradu. Odbor je održavao niz tajnih sastanaka i organizacijski pokušavao ujediniti svoje pristaše na terenu, dok je svoje političke ambicije isključivo vezao “za Beograd i tamošnje velikosrpske eksponente”.⁷⁵ Zbog toga je taj samozvani Odbor vršio propagandu u Hrvatskoj da, ukoliko dođe do konfederativnog uređenje zemlje “koja bi predstavljala likvidaciju Jugoslavije i ostvarenje suvereniteta Hrvatske”, srpski narod u Hrvatskoj će u zajednici sa cijelim srpskim narodom u Jugoslaviji organizirati plebiscit pod “kontrolom Ujedinjenih naroda”, pri čemu bi se kotarevi (srezovi) naseljeni Srbima u Republici Hrvatskoj “pripojili Bosansko-hercegovačkoj federalnoj jedinici (...) da se osigura ne samo nacionalni napredak nego i goli opstanak”.⁷⁶ Jasno da je ta opcija Bosnu i Hercegovinu prije svega percipirala kao dio srpske države.

Određenu slabost bosanskohercegovačkog rukovodstva u tim danima previranja primijetio je visoki srbijanski komunistički političar Dragoslav Draža Marković (1920.–2005.), koji bilježi da su stavovi rukovodstva Bosne i Hercegovine tijekom 1971. godine o reformi federacije i o nacionalnom pitanju, usprkos čvrstine u javnosti, zapravo bili dosta neodređeni. Tako je Todo Kurtović, visoki socijalistički dužnosnik, u intervjuu *Oslobođenju* početkom 1971. istakao činjenicu da Srbi u Bosni trebaju tražiti rješavanje svojih problema u Sarajevu, a ne na saveznom nivou. Istovremeno Marković primjećuje da su, za razliku od Slovenaca i Hrvata koji o Jugoslaviji razmišljaju isključivo kao o savezu država, rukovodioci BiH što se tiče ustavnih amandmana i reforme federacije nedovoljno jasni. Marković piše: “I nije stvar u tome da su takvi pojedinci (Džemo Bijedić, Rato Dugonjić, Cvijetin Mijatović), nego je to i objektivno njihov stav i pozicija.”⁷⁷

Albanaca i Srba i da je studentsko rukovodstvo bilo višenacionalno, ali jasno prohrvatski profilirano; Isto, 247.

⁷⁵ Savka Dabčević-Kučar, *71. Hrvatski snovi i stvarnost*, I., Stvarnost, Zagreb, 1997, 336; Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza*, 108.

⁷⁶ HDA, fond 1567., Matica hrvatska, kut. 171, 2.10. Slučajevi, afere i polemike, Pismo Glavnog Odbora Srba u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji.

⁷⁷ Dragoslav-Draža Marković, *Život i politika 1967–1978*, I., Rad, Beograd, 1987, 253. i 260.

Marković je s negodovanjem gledao, s protokolarne strane, na susrete republičkih delegacija Bosne i Hercegovine i Srbije kao susrete dviju država. U svom dnevniku od 13. prosinca 1970. zapisao je: “Jutros sam se vratio iz Sarajeva, gdje sam učestvovao u razgovorima između dve republičke delegacije.” Nakon što je konstatirao da je atmosfera bila dobra i pogledi na probleme identični, Marković nastavlja: “Smeta mi uvek samo što ti razgovori imaju karakter mnogo oficijelnih razgovora, a posjete karakter međudržavnih poseta (dočeci, pozdravi, ispraćaji, saopštenja za štampu). I to će proći i ubeđen sam da će doći vreme kada će to sve biti prevaziđeno, i kontakti i saradnja biti normalna i redovita. Danas je, međutim, to nepohodnost i potreba.”⁷⁸ Za razliku od Markovića, utjecajni srpski komunist iz BiH Rodoljub Čolaković inzistirao je na suverenosti i jedinstvu Bosne i Hercegovine. Koliko je problem priznavanja nove muslimanske nacije, a posebno porasta populacije Muslimana, pritiskao partijske dužnosnike u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini, govori i navod iz dnevnika Rodoljuba Čolakovića u kojem Čolaković navodi da je od Branka Mikulića u ožujku 1972. godine saznao da su bosanski Muslimani na posljednjem popisu (stanovništva, op. a.) po broju pretekli Srbe i da ih u BiH ima 39 posto, a Srba 37 posto. Čolaković piše: “Svi smo živjeli u uvjerenju da Srbi imaju relativnu većinu. Mikulić je tada rekao da još ne smijemo da objavimo rezultate popisa, jer će skočiti muslimanski reacionari da traže svoju matičnu republiku, kakve imaju sve nacije osim Muslimana.” Čolaković je na to rekao Mikuliću da “taj podatak ne mijenja karakter naše Republike jer ona i dalje ostaje Republika Muslimana, Srba i Hrvata, kako je i zamišljena u Jajcu, na Drugom zasjedanju AVNOJ-a”. Mikulić se složio s tom konstatacijom, ali je dometnuo da će oko toga biti “žučne rasprave”.⁷⁹ Isto tvrdi i Bilandžić u svojim memoarima, da je Hamdija Čemerlić, tadašnji rektor sarajevskog Univerziteta, kada je saznao za rezultate popisa u Bosni i Hercegovini 1971. godine, smatrao da se taj podatak ne smije objaviti barem pola godine, već se treba pustiti “glas u ćaršiju i da se Srbi polako naviknu na novo stanje”.⁸⁰

Za razliku od hrvatskog komunističkog rukovodstva, koje je o tom pitanju imalo zatvorenije ruke, Matica hrvatska je pokušala biti aktivnija u BiH s namjerom da brani hrvatske interese u toj republici, ali i s težnjom da se pred javnost ukaže na težak nacionalni položaj hrvatskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Jedan od povoda takvoj akciji bio je i “slučaj Alilović” odnosno suđenje koje je

⁷⁸ Dragoslav-Draža Marković, *Život i politika 1967–1978*, I., 239.

⁷⁹ Rodoljub Čolaković, *Dnevnik (1971.–1972.)*, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske – Muzej Semberije, Banjaluka – Bijeljina, 2008, 287.

⁸⁰ Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza*, 142.

počelo 7. srpnja 1970. pred Okružnim sudom u Mostaru protiv profesora Ivana Alilovića pod optužbom da je “govorom podsticao na razbijanje bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije i na nacionalnu neravnopravnost”.⁸¹ Matica hrvatska nastojala je “slučaj Alilović” iskoristiti osim na jugoslavenskoj i na međunarodnoj sceni kako bi se pokazala neravnopravnost položaja Hrvata u Bosni i Hercegovini. Na sjednici Upravnog odbora Matice hrvatske 3. srpnja 1970. Šime Đodan je istaknuo da je Alilovićev slučaj samo jedan u nizu slučajeva da se zastraši hrvatsko pučanstvo u BiH. Đodan je naglasio da se MH o tom pitanju želi optužiti za miješanje poslova u drugoj republici i da tu postoje “političke delikatnosti”, ali da MH ne smije odustati jer je u “BiH birokracija pretežno u srpskim i muslimanskim rukama, iako je BiH djelomično i hrvatska zemlja”. Neki članovi MH imali su u svojim rukama “Informaciju CK SKBiH o djelovanju samoupravnih i anti-socijalističkih snaga” te su je smatrali predčinom u optužnici protiv Alilovića. Sa Đodanom su se složili Hrvoje Iveković i Miroslav Brandt, pri čemu je Zvonimir Komarica rekao da ga optužnica protiv Alilovića podsjeća na “period diktature za vrijeme stare Jugoslavije”. Neki članovi Upravnog odbora MH inzistirali su na tome da se trebaju u tom slučaju braniti ljudska prava pojedinca, dok je Jozo Ivičević iskaknuo da pažnju treba usmjeriti na “političku apsurdnost sadržaja optužnice”. U konačnici je dogovoreno da se materijali o suđenju i odjeku procesa objave u “Bijeloj knjizi” koja ima svrhu potaknuti rehabilitaciju Alilovića, te da se skupljanje materijala treba vršiti u uskoj suradnji s odvjetnicima koji brane Alilovića te “crkvenim institucijama na području Hercegovine”.⁸²

Matica hrvatska je o “slučaju Alilović” obavijestila i Udruženje književnika Bosne i Hercegovine tražeći njihovu potporu. Međutim, od Udruženja bosanskohercegovačkih književnika uslijedio je oštar prijekor na pismo MH. U dopisu Udruženja stoji da se MH posve nepromišljeno uključila u taj postupak te da vodstvo MH treba biti svjesno da je svaki “paternalistički odnos i svaka ‘zabrinutost’ za položaj nekog naroda u BiH (...) uvredljiv za sve narode ove Republike”. Također stoji to da će narodi Bosne i Hercegovine u “okviru svoje samoupravne socijalističke zajednice rješavati sve svoje probleme i međusobne odnose” te da je prirodno da takav zahtjev od strane MH kod bosanskohercegovačke inteligencije “nailazi na indignaciju”.⁸³ I rukovodstvo CK SKH, tvrdi Tripalo, sukobljavalo se s Bosancima oko “slučaja Alilović”, očito tražeći blaži

⁸¹ *Tragom slučaja Alilović*, 13.

⁸² *Izvjestaj o kontroli zakonitosti rada Matice hrvatske*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002, 110–112.

⁸³ HDA, fond 1567., Matica hrvatska, kut. 171, 2.10. Slučajevi, afere i polemike, br. 336/70., Pismo Udruženja književnika BiH Upravnom Odбору MH, 30. VII. 1970. (prijepis).

pristup.⁸⁴ “Slučaj Alilović” iskoristio je u svoje svrhe u mjestu Osinji (općina Derventa) u OŠ “Đorđe Panzalović” jedan svećenik upozorivši učitelje koji brane i maltretiraju učenike koji pohađaju vjeronauk “da treba da paze da ne bi doživjeli sudbinu Alilovića iz Mostara.”⁸⁵ Bosanskohercegovačko političko rukovodstvo na svaki način je željelo osuditi Alilovića iako je sudski proces pokazao da su dokazi protiv njega vrlo slabi. Prema nekim informacijama, da bi se osuda osigurala, sredinom srpnja 1970. Džemal Bijedić (1917.–1977.) je “skrenuo maršutu predsjednika Tita” prema Mostaru, gdje je on u održanom govoru, očito s napatcima sa strane, naglasio da grad Mostar vodi pravilnu borbu protiv ‘djelovanja neprijatelja i šovinista’ posebno istaknuvši tom prilikom proces protiv Alilovića. Takvim postupkom je i sud došao pod snažan politički pritisak i svršen čin te je suđenje brzo završeno, a Alilović osuđen.⁸⁶ Prema tom tumačenju, “slučaj Alilović” bio je paradigmatički i jasna opomena onima Hrvatima iz BiH koji su pokušavali održavati bliski dodir sa kulturnim ustanovama u Zagrebu, posebno sa Maticom hrvatskom.

Osim Matice hrvatske, na području BiH u afirmaciji hrvatskih prava pokušali su djelovati i neki pojedinci iz vodstva Saveza studenata Hrvatske. Sredinom kolovoza 1971. sarajevsko *Oslobođenje* i drugi bosanskohercegovački listovi prenijeli su izjavu Saveza studenata i Saveza omladine BiH u kojoj se osuđuju postupci studenata koji studiraju u SR Hrvatskoj da preko zavičajnih klubova razvijaju aktivnosti koje su “suprostavljene politici SKJ, SKBiH i SKH (...) a koje čine nacionalizam, šovinizam, demagogiju i separatizam”. O tom pitanju posebno je naglašeno djelovanje Ante Paradžika (1943.–1991.), predsjednika Predsjedništva Saveza studenata Hrvatske, koji želi od zavičajnih klubova da stvori određene poligone na području zapadne Hercegovine “za iznošenje svojih ekstremnih stavova”.⁸⁷ Istog dana osuđene su i demonstracije koje su se dogodile u mjestu Posušje u zapadnoj Hercegovini, a koje su izbile zbog toga jer općinske vlasti nisu dozvolile da se ovdje održi koncert popularnog hrvatskog pjevača Vice Vukova na lokalni vjerski blagdan. Organizatori tih demonstracija i pokušaja dovođenja Vukova su kažnjeni zatvorom.⁸⁸ Sljedeći dan oglasile su se povodom tih slučajeva i lokalne komunističke organizacije poput Predsjedništva međuop-

⁸⁴ Josip Šentija, *Razgovori s Mikom Tripalom*, 112.

⁸⁵ HDA, fond 1220., Centralni komitet SKH, Bosna i Hercegovina, D-5170.

⁸⁶ *Tragom slučaja Alilović*, 113. Ivan Alilović je osuđen na tri godine zatvora, da bi kasnije kazna bila preinačena na jednu i pol godinu zatvora.

⁸⁷ “Sijači razdora i sumnji”, *Oslobođenje*, br. 8339, Sarajevo, 19. VIII. 1971, 3.

⁸⁸ “‘Tanak led’ nacionalistički”, *Oslobođenje*, br. 8339, Sarajevo, 19. VIII. 1971, 3.

ćinske konferencije SSRN Mostara, u kojem su osuđena nastojanja “klerikalaca i nacionalseparatista” te neprijateljskih elemenata koji kao emisari iz susjedne Hrvatske pokušavaju da pridobiju stanovništvo i studente iz ovih krajeva za svoju politiku i podršku dr. Šimi Đodanu i dr. Vladimiru Veselici koji su isključeni iz sastava SK Hrvatske.⁸⁹ Također, prenošene su vijesti da građani BiH odbijaju “emisare” iz Hrvatske koji pokušavaju da na području BiH osnuju ogranke Matice hrvatske. Tako su stanovnici sela Zasavice i Hašići iz općine Bosanski Šamac odbili i otjerali “emisare” koji su došli iz Ekonomskog fakulteta u Osijeku, da se ne bi “ugrozilo jedinstvo sa susjedima drugih nacionalnosti”.⁹⁰

Nema sumnje da su se previranja i sukobi u Jugoslaviji krajem 1960-ih i početkom 1970-ih jače osjećali u BiH nego u drugim krajevima Jugoslavije, te su nacionalne tenzije između triju naroda u toj republici rasle. Tako je npr. nacionalnog prebrojavanja i “rasprava gdje se tko zapošljava” (sada između Srba i Muslimana) tijekom 1970. bilo i u Višegradu. Na proslavi pravoslavne Nove godine u hotelu “Višegrad” glavni govornik, Srbin po nacionalnosti, je rekao: “Danas su Srbi niži, a viši je netko kome to ne pripada.” Nacionalni ispad dogodio se i u školi “Veselin Masleša” gdje je napad jednog Srbina nastavnika na nastavnika Muslimana od muslimanske zajednice smatran kao napad na sve njih. Organi reda su pravovremeno i umirujuće djelovali. Uznemirujuće je djelovalo kada je kod Stoca (selo Kozice) grupa učenika srednjih škola na seoskom “sijelu pjevala pjesme o Rankoviću i Djilaslu”.⁹¹

Nacionalne napetosti postojale su i na području Tuzle. U Mjesnom odboru SK Požarnica, kraj Tuzle, konstantno su nazočni “neprijateljski četnički elementi, koji svaku tribinu koriste za razračunavanje, posebno sa novim članovima SK”, zatim koriste vrlo vješto “kompleksnu povijest Požarnice kao četničkog područja” te je potrebno ovdje znatno ojačati organizaciju SK, a pojedince koji djeluju na toj osnovi kazneno goniti ili poput upravitelja škole u mjestu – premjestiti. Na istom području Tuzlanske regije (mjesto Husina) osuđeno je djelovanje jednog svećenika koji u svojim propovijedima ističe činjenicu da muslimani rađaju više djece i da će stoga katolici ostati u manjini te biti ugroženi. S navedenim svećenikom surađuju još dvoje nastavnika O. š. “Husino” te kolektiv škole traži

⁸⁹ Emisari atakuju na ravnopravnost”, *Oslobođenje*, br. 8340, Sarajevo, 20. VIII. 1971, 3; “Neprijatelj pod plaštom borbe za hrvatstvo, srpstvo i muslimanstvo”, *Oslobođenje*, br. 8340, Sarajevo, 20. VIII. 1971, 3.

⁹⁰ “Odbili ogranak Matice hrvatske”, *Oslobođenje*, br. 8340, Sarajevo, 20. VIII. 1971, 3.

⁹¹ HDA, fond 1220., Centralni komitet SKH, Bosna i Hercegovina, D-4143., Političke aktuelnosti, Odjeljenje za informacije i dokumentaciju CK SKBiH, Sarajevo, 1970.

da se “ti nastavnici uklone iz škole”.⁹² Teška nacionalna situacija i odnosi vladali su posebno na području općine Kupres, “koji su na tom području stvoreni još u ratnim danima”. Usprkos naporima SK Kupresa u svim političkim akcijama, kadrovskoj politici, politici stipendiranja i razvoja školstva i činjenicom “o visokoj cijeni kojom je plaćeno bratstvo na ovom području”, nacionalistički ispadi uzeli su maha, od međusobnih pojedinačnih obračunavanja Hrvata i Srba na nacionalnoj osnovi, pjevanja mlađih ljudi iz sela Blagaja – “Crna nam je gora dala Dabčevića generala, a Srbija starog tića Aleksandra Rankovića”. Nasuprot tomu, grupa studenata i službenika hrvatske nacionalnosti pjevali su u gostioni pjesme o Jelačiću banu, pri čemu su se deklarirali kao “pripadnici ustaškog pokreta”. Prema izvješću: “Jugoslavija se psuje na svakom koraku, te se često govori da je bolje u inozemstvu nego ovdje.” Neki Hrvati iz Zlosela se zaustavljaju od strane Srba iz Donjeg Malovana te ih se pita gdje su sahranili članove njihove obitelji pobijene od ustaša 1941. Posvemašnja psihoza zahvaljujući takvim vijestima zahvatila je jedno planinsko mjesto nastanjeno Hrvatima, “vještački se stvara opasnost” pa stanovnici sela imaju namjeru da napuste mjesto i presele se u Zlosela.⁹³

Napetosti koje su nastajale u Hercegovini početkom 1970. godine dovele su do posjeta Branka Mikulića, predsjednika CK SKBiH, te značajne grupe rukovodioca od 23. veljače do 1. ožujka 1970. tom području (radi se o općinama Lištica, Grude, Posušje, Ljubuški, Čitluk, Čapljina, Gacko i Nevesinje). Osim rasprave o gospodarskom stanju i razvoju tih općina te političkoj situaciji, nametnula se potreba da se “sa političkim aktivima općina zapadne Hercegovine” razgovara i raspravi o Savjetovanju u Mostaru iz 1966. godine zbog toga jer se u javnosti, a pogotovo od strane nekih pojedinaca, to “Mostarsko savjetovanje” uzima kao određena “samokritika politike SKBiH i njihovih foruma prema ovom kraju”, a ne prvenstveno kao obveza hercegovačkih komunista da se upravo sada radi jače na jedinstvu i “prevazilaženju slabosti u organizacijama SK (...) zbog zatvorenosti i sektaštva”. Konstatirana je i dalje u hercegovačkom Savezu komunista nepovoljna socijalna i nacionalna struktura, kao i to da je i broj članova SK ovog područja nedovoljan i u stagnaciji. Navodi se da je u RO “Polivinil” u Posušju od stotinjak radnika samo jedan član SK.⁹⁴ Također je konstatirano da se u ovom

⁹² HDA, fond 1220., Centralni komitet SKH, Bosna i Hercegovina, D-4801., Političke aktuelnosti, br. 1108/70., Sarajevo, 1970.

⁹³ HDA, fond 1220., Centralni komitet SKH, Bosna i Hercegovina, D-5065., Informacije, br. 28/70., Odjeljenje za informacije i dokumentaciju CK SKBiH, Sarajevo, 1970.

⁹⁴ Tokom posjete Branka Mikulića Stocu u studenom 1970. razgovaralo se o nacionalnoj strukturi tamošnje organizacije SK. Prema podacima, od 800 komunista samo njih je 80 Hrvata, dok je po nacionalnoj strukturi u općini Stolac živjelo 35 posto Hrvata, 33 posto Muslimana i 32 posto

kraju vodi borba protiv nacionalizma i nacionalističkih skretanja iako i dalje, “prema razgovorima”, postoji aktivnost Matice hrvatske i Udruženja slobodnih pisaca, a i plasira se i dalje *Hrvatski književni list (HKL)*⁹⁵ Zlatka Tomičića, iako je zabranjen. Organi sigurnosti su pratili Tomičićevu suprugu koja je u Grudama, ali i drugdje, očito tražila potporu za “plasiranje ideja redakcije lista”. Iako je “deklaracijski pokret” u Hrvatskoj slomljen, on očito nije odustao od cijepanja srpsko-hrvatskog jezika, jer je zabilježeno da se u nekim općinama dijeli pravopis hrvatskog jezika “da se navodno sačuva njegova čistota”.⁹⁶ U slučaju *HKL* Služba državne sigurnosti (SDS) zabilježila je sudjelovanje u njemu i hrvatskog književnika Envera Čolakovića (1913.–1976.), inače potpisnika *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*. Čolakovića je Krleža osnivanjem Leksikografskog zavoda u Zagrebu uzeo za suradnika, ali je morao popustiti pod pritiskom vlasti koja je Čolakovića gledala kroz prizmu njegove kratkotrajne diplomatske službe kao kulturnog atašea u Veleposlanstvu Nezavisne Države Hrvatske (NDH) u Mađarskoj. Čolaković je povodom toga 1950. godine dobio otkaz u Zavodu. Njegova aktivacija krajem 60-ih godina u hrvatskom kulturnom životu kao deklariranog književnika Hrvata muslimanske vjeroispovijesti dovela je po pojačanog nadzora nad njim i čestim pozivanjem na “informativne razgovore” u prostorije Službe državne sigurnosti (SDS) ili Sekretarijata unutrašnjih poslova (SUP). Po svaku cijenu željelo se onemogućiti njegovo javno djelovanje, posebno u okviru “negativnog utjecaja na muslimansku zajednicu u Hrvatskoj”. Prema svjedočenju njegova sina Esada, tih godina se ime njegova oca “provlačilo kroz registre nepostojećih ‘Crnih’ ili ‘Bijelih’ knjiga i povjerljivih partijskih biltena o sumnjivim intelektualcima kojima je, za svaki slučaj, trebala biti uskraćena svaka mogućnost javnog djelovanja, a u iznimno opasnim primjerima, i mogućnost državne službe i slobode kretanja”.⁹⁷

Povodom *Informacije o djelovanju antisamoupravnih i antisocijalističkih snaga* u ograncima SK na području općine Mostar tijekom travnja 1970. zabilježena su razmišljanja da se treba spriječiti zapošljavanje prema nacionalnoj pripadnosti, također prevladava mišljenje da treba onemogućiti djelovanje Matice hrvatske i Matice srpske na ovom području te da se pjevanje pjesama

Srba. HDA, fond 1220., Centralni komitet SKH, Bosna i Hercegovina, D-5171., br. 30/70., Razgovori B. Mikulića s političkim aktivom u Stocu, 26. XI. 1970.

⁹⁵ List udruženja književnika *TIN* – izlazio od 1968. do 1969. godine.

⁹⁶ HDA, fond 1220., Centralni komitet SKH, Bosna i Hercegovina, D-4468., Informacije, br. 12/70., Mostar, 28. IV. 1970.

⁹⁷ Esad Čolaković, “Prilog za biografiju Envera Čolakovića”, *Behar*, br. 114, 2013, 4–11, HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, 01. 34. Saslušanje Envera Čolakovića.

nacionalističkog sadržaja treba jače pravno sankcionirati. Posebno je naglašeno da se ploče s vjerskim sadržajem i pozivom na izgradnju islamskog centra u Zagrebu ne prodaju ovdje te da se djelovanje pjevača Vice Vukova, nakon njegovog intervjua *Glasu koncila* i “drugih ispada”, spriječi u Mostaru, odnosno da se spomenuti ovdje ne poziva.⁹⁸

Proces konačnog priznanja muslimanske nacije 1968. godine, inauguriran od političkog vrha Saveza komunista Jugoslavije i Josipa Broza Tita u cilju ostvarenja širih koncepcija koje su imale za cilj stabilizaciju jugoslavenske zajednice, izazvao je određene reakcije u istočnoj (SR Srbija) i zapadnoj (SR Hrvatska) jugoslavenskoj republici. Iako su službeno komunističke strukture u obje susjedne republike slijedile novi put razvoja koji je dolazio s vrha, u njihovim redovima nalazili su se pojedinci, pa donekle i određene institucije, koje se nisu slagale sa predloženim rješenjima. Rijetko su ti kritički tonovi bili vidljivi javno, većina je egzistirala u “intelektualnom podzemlju”. Nakon što su muslimanski intelektualci i partijsko vodstvo Bosne i Hercegovine “slomili” unutrašnje otpore procesu priznanja muslimanske nacije s podrškom iz saveznog vrha, trebalo je isti zadatak sada prenijeti na višu razinu i omogućiti da se “želja za priznanjem” (Fukuyama) Muslimana kao nacije i Bosne i Hercegovine kao ravnopravne republike u jugoslavenskoj federaciji ostvari i prizna od drugih jugoslavenskih republika, posebno od strane Hrvatske i Srbije.

Partijsko vodstvo Bosne i Hercegovine često se obraćalo Titu, ali i u međusobnim razgovorima međurepubličkih delegacija na paternalističke tendencije koje su prema Bosni i Hercegovini dolazile od strane susjednih republika o negiranju nacionalnog identiteta Muslimana, tvrdnjama o hrvatstvu i srpstvu Bosne i Hercegovine i dr. hrvatsko komunističko političko rukovodstvo uglavnom je podržavalo novu politiku, pri čemu je ipak isticalo da bi se položaj hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini trebao poboljšati, ali nisu na tome inzistirali, jer je to pitanje Bosna i Hercegovina, prema ondašnjem obrascu, morala riješiti sama. S takvom političkom linijom hrvatskog rukovodstva nisu se slagale nove kulturno-političke snage okupljene oko Matice hrvatske i Saveza studenata Hrvatske, koje su sve više dobijale snagu u procesu reformskih zbivanja u Hrvatskoj koja

⁹⁸ HDA, fond 1220., Centralni komitet SKH, Bosna i Hercegovina, D-4417, Informacije, br. 10/70, Mostar, 13. IV. 1970.

su prethodila “Hrvatskom proljeću”. Oni su smatrali da je hrvatski narod u Bosni i Hercegovini politički preslab da se izbori za ravnopravnu poziciju u bosansko-hercegovačkim političkim i kadrovskim strukturama moći, te da mu treba pomoć iz matične republike. Istovremeno, u novoj konstelaciji snaga krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina bosanskohercegovačko rukovodstvo je jačalo svoju poziciju koristeći svoj osjetljivi položaj središnje i višenacionalne republike za stjecanje novog statusa republike “Jugoslavije u malom”, koja ima mogućnosti da baš zbog toga položaja stekne neke političke i gospodarske prednosti pred drugim republikama, kao kamen temeljac Jugoslavije. Sve te koncepcije u povijesnoj retrospektivi su okrutno razbijene te je postalo vidljivo da su savezni vrh i Tito nasilnom smjenom reformski orijentiranih rukovodećih struktura u Hrvatskoj i Srbiji 1972. godine, koje su u otvorenom dijalogu tražile racionalan pristup u novom razmišljanju i poimanju jugoslovenske zajednice, u velikoj mjeri determinirali suštinske karakteristike postitovskog i postjugoslovenskog razdoblja, kada su u novim demokratskim previranjima 1990-ih na vlast u Bosni i Hercegovini, ali i u susjednim republikama (posebno u Srbiji), došle snage koje su još tih 1960-ih i 1970-ih godina osporavale stečeni državno-pravni subjektivitet Bosne i Hercegovine i viđenje Muslimana kao posebne nacije.

Contributions to Understanding the Leadership Policy of the Central Committee of the League of Communists of Croatia and Croatian Intelligentsia in Relation to the Issue of Recognition of the Muslim Nation and its Position to Bosnia and Herzegovina (1967-1972)

Summary

The process of the ultimate recognition of the Muslim nation in 1968 was inaugurated by the political leadership of the Communist Alliance of Yugoslavia and Josip Broz Tito with the goal of realizing wider conceptions of stabilizing the Yugoslavian community. This caused certain reactions in the east (FR Serbia) and west (FR Croatia) Yugoslavian republics. Even though the communist structures followed a new path of development coming from the top in both republics, their lines had individuals and, to an extent, certain institutions, that did not agree with the proposed solutions. After the Muslim intellectuals and the party leadership of Bosnia and Herzegovina “broke” the internal resistance to the process of recognition for the Muslim nation with help from the federal leadership. The same task now had to be transferred to a higher level and enable the “desire for recognition” (Fukuyama) of Muslims as a nation and Bosnia and Herzegovina as an equal republic in the Yugoslavian federation to be realized and recognized by other republics, especially Croatia and Serbia. After some historical distance, it is clear that the federal leadership and Tito greatly determined the basic characteristics of the post-Tito and post-Yugoslavian era with forceful shift of the leading structures in Croatia and Serbia in 1972, which asked for a rational approach to new modes of thinking about the Yugoslavian community in an open dialogue. This happened in the new democratic turmoil of the 1990s when the forces, which back in the 1960s and 1970s disputed the acquired statehood of Bosnia and Herzegovina and Muslims as a separate nation, came to power in Bosnia and Herzegovina, but in neighboring republics as well (particularly Serbia).

(Translated by author)